

બુદ્ધિપ્રકાશ

: સંપાદકો :

યશવન્ત શુક્લ • મધુસૂદન પારેખ

પુસ્તક ૧૧૬ થું]

જૂન : ૧૯૧૯

[અંક ૧૬૦]

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની મને કિંમત છે પણ માણસ મૂળે સામાજિક પ્રાણી છે તે ન ભૂલવું જોઈએ. સામાજિક પ્રગતિની જરૂરિયાતોને વ્યક્તિરૂપે અંધણેસતા થવાનું શીખતાં શીખતાં જ તે આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. નિરંકુશ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ તો જંગલના પશુનો જીવનનિયમ છે. આપણે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક અંકુશ વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ કાઢતાં શીખ્યા છીએ. સામાજિક અંકુશોનો આખા સમાજના કલ્યાણના હિતની દૃષ્ટિએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં જ વ્યક્તિનો તેમ જ સમાજનો અભ્યુદય રહેલો છે.

— ગાંધીજી

बुद्धिप्रकाश

वर्ष १९६३]

वृत्त : १९९६

[अंक १३]

अनुक्रमणिका

प्रासंगिक नोंधि

वियेटनाम अने पश्चिम अशियांना		
प्रश्नो — उडेलना रस्ते ?	देवप्रत पाठक	२०५
आचार्य अत्रेनुं अवसान	मधुसूदन पारेण	२०६
हेयु अने छिना (काव्य)	साकिन डेशवाणी	२०७
त्रणु हाछकु (काव्य)	जयन्त पाठक	२०७
शाक	मू. ले. : स्वराज अंघोपाध्याय अनु. : लडाकुइरशाह पंडित	२०८
संस्कृत साहित्यमां लोककथा संग्रह :		
वैतालपंशविंशति	रसिकलाल छो. परीण	२१४
रमणुबाछनी तत्त्वमीमांसा	जयेन्द्रकुमार आ. यासिक	२२०
रंगभूमिने नाटका केम भणतां नथा ?	रमणिकलाल जययंदभाछ दलाक्ष	२२३
भारतमां अनेक संस्कृतिअनो संगम	मू. ले. : क्षितिमोहन सेन अनु. : रविशंकर रावण	२२८
गाळियनी कवितामां अभ्यात्मदर्शन	अेम. ल. कुरेशी	२३६
पुस्तक परिचय	बिपीन अंवेरी	पूठा पान ३
व्यक्तिस्वातंत्र्य	गांधीछ	पूठा छपर

सूचना

- आ भासिकनो अंक दर अत्रेछ भासनी २१मी तारीजे यहार पडे छे.
- प्रसिद्ध थयेला लेजो, नोधि अने अलिप्रायो माटेनी जवायहारी ते ते लेजकनी रहेशे.
- भासिकनी रवानगी, व्यवस्था, लवाजम तेम ज लहेरअपर अगे पत्रव्यवहारनुं सरनामुं :
गुजरात विद्यासभा,
C/o ड. का. आर्ट्स कॉलेज,
२. छो. मार्ग, अमहावाह-६
- लेज अगे संपादका साथे पत्रव्यवहारनुं सरनामुं :
श्री. ड. का. आर्ट्स कॉलेज,
२. छो. मार्ग, अमहावाह-६
- लवाजमना दर
वार्षिक लवाजम : आठ रुपिया
विद्यार्थीअो माटे वार्षिक
लवाजम : पांच रुपिया
छूटक नकल ७५ पैसा
- लहेरअपरना दर
पाछलुं पूठुं १२० रुपिया
अंहरनुं पूठुं ६० रुपिया
आपुं पानुं ६० रुपिया
अरधुं पानुं ४० रुपिया
पा पानुं २५ रुपिया

भासिक : गुजरात विद्यासभा वती प्रकाश : मशवन्त शुक्ल, गुजरात विद्यासभा, C/o श्री. ड. का. आर्ट्स कॉलेज, अमहावाह-६

मुद्रक : भणुबाछ पु. भिस्त्री, आदित्य मुद्रणालय, रायअड, अमहावाह-१

પ્રાસંગિક નોંધ

વિયેટનામ અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રશ્નો—ઉકેલના રસ્તે ?

છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે બે કોઈ પ્રશ્નો સૌથી ગંભીરસ્વરૂપે આપણી વચ્ચે રહ્યા હોય તો તે વિયેટનામ અને પશ્ચિમ એશિયાના પ્રશ્નો છે. વિયેટનામના પ્રશ્નની ગંભીરતા તેની પાછળ ખરચાતા પૈસા અને ખુવારીના આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અમેરિકા દર મહિને બે અબજ ડોલર નેટલો પૈસા આ યુદ્ધ પાછળ વાપરે છે. આજ દિન સુધીમાં તેમાં ૪૦,૦૦૦ નેટલો અમેરિકનો મૃત્યુ પામ્યા છે અને સાડાપાંચ લાખનું મોટું સૈન્ય આ લડાઈમાં ખરડાયે રખાયું છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં નેટલો ધોરણે આશરે થયેા તેથી વિશેષ ધોરણે વિયેટનામ યુદ્ધમાં અમેરિકાના હાથે થયો છે. આ કારણોથી જ આજે આ યુદ્ધને બંધ કરવાની માગણી અમેરિકાના સમાજમાં પ્રબળ બની છે અને નિક્સનને તેની અવગણના કરવી પોસાય તેમ નથી. ૧૪ મી મેના રાજ નિક્સને વિવેટનામમાંથી અમેરિકાનાં સૈન્યો ખસેડી લેવાની યોજના રજૂ કરી છે. ૩૧ મી ઑગસ્ટના અરસામાં ૨૫૦૦૦ નેટલું સૈન્ય વિવેટનામમાંથી ખસેડવામાં આવશે આ સંખ્યા એટલી નાની છે કે તેનાથી વિવેટનામની પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફરક પડે તેમ લાગતું નથી. બીજા તરફ ઉ. વિયેટનામ ઉપરનો ધોરણે આશરે બંધ થયેા હોવા છતાં વિવેટનામનું યુદ્ધ મોળું પડયું હોય તેમ જણાતું નથી. બેલ્ટનું, કેટલાક નજીકના નિરીક્ષકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અમેરિકાની યુદ્ધક્રમ તૈયારીઓ વધારે ઉચ્ચ બની છે અને તેના હુમલાઓ વધુ વ્યાપક બન્યા છે.

પારિસમાં શરૂ કરવામાં આવેલી મંત્રણાઓમાં એકધારી પ્રગતિ શક્ય બની નથી તેનાં ધણાં કારણો છે. ઉ. વિયેટનામ, દ. વિયેટનામ (સાઈગોનની સરકાર), દક્ષિણ વિયેટનામનો રાષ્ટ્રીય મુક્તિ મોરચો અને અમેરિકા એમ ચતુરપક્ષી મંત્રણાઓ ચલાવવા વિશે સમજૂતી થયા પછી સામસામેથી મુકવામાં આવેલી શરતો એક-

મકને માન્ય નથી. રાષ્ટ્રીય મોરચો અને હેનાઈ વચ્ચે બાબાની સરકાર રચવાની અને તેમાં સામ્યવાદીઓનો સમાવેશ કરવાની દરખાસ્ત લઈ આવ્યા છે. આ ઉપરાંત દક્ષિણ વિયેટનામ તરફ રહે અને અમેરિકા તેની ધરતી ઉપરથી વિદાય લે તેમ પણ માગણી કરવામાં આવી છે. વિયેટનામનો પ્રશ્ન વિયેટનામીઓ ઉકેલે એ દિશામાં સામ્યવાદીઓનો ઝાક રહ્યો છે. છેલ્લે, દ. વિયેટનામમાં લડી રહેલા મુક્તિ-મોરચાએ પોતાની કામચલાઉ કાન્તિ-કારી સરકારની રચના કરી છે. આ અંગે અમેરિકા તથા સાઈગોનની સરકારનું વલણ સાનુકૂળ નથી, પણ તેનાથી શાન્તિમંત્રણાઓમાં ઝુકાવટ આવે તેવો પણ સંભવ છે. કારિયાની શાન્તિમંત્રણાઓ વર્ષો સુધી ચાલી હતી તે પ્રમાણે વિયેટનામમાં પણ આવશે તેમ જણાય છે.

જૂનની ૧૦ મીએ નિક્સન તથા દ. વિયેટનામના પ્રમુખ પિયુ વચ્ચેની મુલાકાત પછી એમ જણાય છે કે અમેરિકા દક્ષિણના સંરક્ષણની જવાબદારી સાઈગોનની સરકાર ઉપર મુકવા માગે છે, પણ તેમ કરવામાં જે સમય લાગે તેમ છે તે અમેરિકાનો સમાજ ખરદાસ કરશે કે કેમ તે સવાલ છે. વિયેટનામમાં રખાયેલા અમેરિકાના સૈન્યને પાછું ખેલાવી લેવાની માગણી એટલી પ્રબળ બની છે કે આ અંગે નિક્સન ઉપર ખૂબ દબાણ આવી રહ્યું છે. અમેરિકાનું અર્થતંત્ર પણ કુગાવાથી પીડાઈ રહ્યું છે. રિપબ્લિકન પક્ષ તેમજ નિક્સનની વિચારસરણી આવા પ્રશ્નો હલ કરવામાં કેટલે અંશે સહાયભૂત થશે તે વિશે ગંભીર ચંકા રહે છે. સંભવ છે કે બનાવોની હારમાળા ધાર્મા કરતાં વિશેષ ઝડપે આગળ વધશે અને અમેરિકાને વિયેટનામમાંથી વિદાય લેવાની રહેશે; મુક્તિમોરચો ચીને હેનોઈ આ વિશે ભચ્ચત જણાય છે અને અમેરિકાની સ્થિતિ કફોડી બનાવવામાં સક્રિય છે.

મુક્તિમોરચાની નવી કામચલાઉ સરકારને રશિયાએ માન્ય કરી છે અને હવે પછીની મંત્રણાઓમાં આ હકીકત પણ તેના ભાગ બનવશે.

વિચેતનામના પ્રમ્ન માદ્ક પશ્ચિમ એશિયામાં પશ્ચ મંત્રણાઓ અને ઉકેલની દિશામાં પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. ચાર મહા સત્તાઓના સહકાર અને ટેકાથી અમેરિકા અને રશિયાએ બન્ને પક્ષોને સ્વીકાર્ય અને તેવી યોજના ઘડી કાઢી છે અને તેનો કાર્યો મુસદ્દો લઈને ગ્રોમીકો કોરો પહોચ્યા છે. આ યોજનાની વિગતો બહુ શકાર્થ નથી, પણ તેનાં મુખ્ય તત્ત્વોને ઇશારો કહી શકાય તેમ છે. એક વાત સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નથી. ઇઝરાયલને માન્યતા ન મળે ત્યાંસુધી આ એશિયાની કટોકટી દૂર કરી શકાય તેમ નથી. આરબોને આ વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારવી પડશે. તે સાથે જ ઇઝરાયલે કબલે કરેલા પ્રદેશોમાંથી બધા નહિ તો મોટા ભાગનો કબલે આરબોને સોંપાય તે જરૂરી છે. ગ્રોમીકો આ દરખાસ્ત મુખ્યત્વે નાસેર તથા ભેઈનના હુસેન પાસે કબૂલ કરાવવા મથી રહ્યા છે; સીરિયાનો ટેકો હમણાં મળે તેમ જણાવું નથી. પાછળથી તે વિચારી શકાશે. આ યોજનાને અમેરિકા તથા રશિયાનો ટેકો છે. તેથી આરબો તથા ઇઝરાયલ ઉપર ભેઈતા પ્રમાણમાં ઇલાણ લાવી શકાશે તેમ જણાય છે. તે સાથે અકબાના અખાત તથા સુએઝની નહેરના વહાણવટાના પ્રશ્નમાં ઇજિપ્ત નમતું ભેખવા તૈયાર થાય તેમ પણ જણાય છે. સંભવ છે કે એ વર્ષની મડાગાંઠ પછી આ સાલમાં મહા સત્તાઓના સંયુક્ત પ્રયાસને ચારી મળે, નાસેર ઇઝરાયલની વાસ્તવિકતા સ્વીકારે; બીજી તરફ ઇઝરાયલ તેની સલામતીના પ્રશ્નને પૂરી અગત્ય આપશે અને તેમ યતાં એક વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલની દિશામાં આગળ વધશે.

દેવવત પાઠક

આચાર્ય અનેનું અવસાન

મહારાષ્ટ્રના પ્રખર પત્રકાર, નાટ્યકાર, કેળવણીકાર તેમ જ રાજકીય નેતા શ્રી પ્રદેહાદ કેશવ અનેનું કમળાની બીમારીથી નૂનની ૧૩ મી તારીખે ૭૧ વર્ષની વયે અવસાન થયું. મહારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતમાં તેમજ અન્યત્ર આચાર્ય અને તરીકે તે સુપરિચિત હતા. પૂનામાં લગભગ ચાર દસકા પૂર્વે તેમણે એક શિક્ષક તરીકે પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી હતી, પરંતુ માત્ર શિક્ષણને વ્યવસાય પકડીને બેસી રહેનારા સંતોષી જીવ એ નહોતા. એમનું વ્યક્તિત્વ અંચળ અને વિવિધરંગી હતું. એ પૂનામાં હતા ત્યારે અગ્રણી મરાઠી નાટ્યકાર શ્રી રામ ગણેશ ગડકરીને પ્રભાવ તેમના પર પડ્યો. તેમનાં હાર્યકટાક્ષયુક્ત નાટ-

કોની અસર અનેએ ઝીલી અને નાટ્યકાર તરીકેની પ્રવૃત્તિ તેમણે રૂઝ કરી. વિશિષ્ટ પ્રતિભાને કારણે તેમણે મરાઠી રંગભૂમિને નવો જ વળાંક આપ્યો અને બહુ થોડા સમયમાં એક સમર્થ નાટ્યકાર તરીકે મરાઠી પ્રભુએ તેમને વધાવી લીધા. સાષ્ટાંગ નમસ્કાર, લગ્નાચી બેડી, મી ભલા આહે ઉધાચા સંસાર, જગ કાય મહુલેલ, પાણિઅહલ અને એવાં બીજાં ત્રિપુલ્ય પ્રમાણમાં રચાયેલાં નાટકોએ તેમની કીર્તિ ચોખેર પ્રસારી દીધી હતી. ગુજરાતી ભાષામાં તેમનાં સંખ્યાબંધ નાટકોનો અનુવાદ અનેક લેખકોએ કર્યો છે. ગુજરાતની પ્રભુએ એમની કૃતિઓનો આસ્વાદ સારી પેઠે માણ્યો છે.

આચાર્ય અનેએ ફિલમક્ષેત્રમાં પણ સારી નામના પ્રાપ્ત કરી. એમના 'બ્રહ્મચારી' ચિત્રનું ગઈ પેઠીના સિનેરસિકોને હજુ સુખદ સ્મરણ હશે. સાને 'ગુરુજની' 'શ્યામચી આઈ' કયા પરથી ચિત્ર ઉતારીને તેમણે રાષ્ટ્રપતિ સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યો હતો.

આચાર્ય અને પાસે કટાક્ષ અને વાગ્છતા હોવાને કારણે એ રાજકીય નેતા તરીકે પણ ઝગઝગી ઊઠે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ૧૯૩૮માં એ કોંગ્રેસમાં ભેડાયા અને ભોતભોતામાં તે પક્ષના અગ્રણી બની ગયા. પરંતુ અવિભક્ત હિંદમાં તે માનનારા હોવાથી તેમણે ૧૯૪૮ માં દેશના ભાગલાના વિરોધમાં કોંગ્રેસ છોડી અને તે સમાજવાદી પક્ષમાં ભેડાયા. ૧૯૫૬ માં દ્વિભાષી રાજ્ય રચના અને આંદોલન વખતે આચાર્ય સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર સમિતિના નેતા બન્યા અને જોડવાસ પણ વેઠ્યો.

આચાર્ય અનેએ નવયુગ, મરાઠા આદિ પત્રોના તંત્રી તરીકે તેજસ્વી કામગીરી બભવીને મરાઠી પ્રભુમતને ભગ્નત કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. 'નવયુગ' એમનું મરાઠી સાપ્તાહિક હતું અને 'મરાઠા' એ તેમનું દૈનિક હતું, જે સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર પ્રવૃત્તિનું મુખપત્ર બની ગયું હતું. વિરોધી પક્ષ તેમ જ વ્યક્તિઓ તરફ એમના નિર્દય તેમ જ કેટલીકવાર અંગત દ્વેષભર્યા કટાક્ષો આ પત્રોમાં પ્રગટ થતા હતા.

આચાર્ય અનેના જન્મથી મરાઠી સાહિત્ય, રંગભૂમિ તેમ જ પત્રકારના ક્ષેત્રનો એક યુગ પૂરા થયો છે એમ કહી શકાય, ગુજરાતને પણ એમનાં નાટકોનું તેમ જ તેમનાં હાસ્યકટાક્ષોનું સ્મરણ લાંબા સમય સુધી રહેશે.

મધુસૂદન પારેખ

હેયું અને હિના | સાકિન કેશવાણી

દૂર મુજથી થઈ ગયાં તારાથીયે શરમાઈને !
વૃક્ષ પાછળ ચાંદ ! તું જોયા ન કર સંતાઈને.
ત્યાં ભલા હું પ્રેમનું અંધન ફગાવું શી રીતે ?
જ્યાં પડી છે આ ધરા પણ સાગરે ઘેરાઈને.
આમ તો હું મુક્તિનો ચાહક હતો જીવનભરી,
પ્રેમના ધાગે હું ખેંચાતો રહ્યો અંધાઈને !
મારું હેયું શી રીતે સોંપું હું તારા હાથમાં ?
ના રહી લાલી હિનાની મુજથી જ્યાં સમવાઈને !
એમ ફરકી ગઈ હવાની એક આછી લહેરખી,
જાણે કે ' ચાલ્યું ગયું હો આરણે ડોકાઈને !
જ્યાં મિલનની આશ જન્મી ત્યાં જ દફનાઈ ગઈ,
આથમી ગઈ ખીજરેખા એ ઘડી દેખાઈને.
ચાંદનીમાં તુજ પ્રતીક્ષા કર્યાં મુઘી સાગરતટે ?
કે સમય ખેસી નથી રહેતો કદી રોકાઈને.
ના મળ્યો સંગાથ તારો છો જીવનની ફેરીએ,
સાથ પડછાયાએ તો દીઘો મને પથરાઈને.
વીજ સાથે ગર્જનાઓ થઈ જીવન-આકાશમાં,
વેદના પાછી ફરી ગઈ હાસ્યની ટકરાઈને.
અન્ય કોઈ સાજ ' સાકિન ' ! છેડવાની શી જરૂર ?
સાંપડે કોકિલ તણા ટહુકાર જો વનરાઈને.

ત્રણ હાઈકુ / જયન્ત પાઠક

૧

ચઢી વાયરે
ધરા ધૂળની, બની
ગુલાખી આભ !

૨

સાગર તીરે
નાળિયેરીઓ; મીઠું
શ્રીફળ પાણી !

૩

વિદાય : ગાડી
ગઈ છોડી ને આખ્ય
હવે આખમાં.

શોક

મૂળ લેખક : સ્વરાજ અંધોપાધ્યાય
અનુ. : બહાદુરશાહ પંડિત

માથાની ડાબી બાજુએ ટકટક થઈ રહ્યું છે. દેહમાં જાણે કોઈએ મજબૂત દોરકું બાંધી દીધું હોય એમ લાગે છે. એટલું દર્દ, એટલી વેદના થાય છે કે આંખે જોઈ શકાતું નથી. અવની પોતે પણ પોતાના દર્દને સમજી શકતો નથી.

ખરી રીતે આ દર્દમાં ધા કે ગૂમડા જેવા લપકારા થતા નથી. એવું થાય છે કે જાણે ચામડીને દોરડાથી બાંધી કોઈ સતત કસીને ખેંચી રહ્યું છે. માથું નારિયેળની જેમ ફૂટીને ચૂરેચૂરા થઈ જશે એમ લાગે છે. એમ થાય તોય સારું, પણ થતું નથી. આવી તકલીફ હવે વધારે વખત સહન થઈ શકે એમ નથી.

અવનીની આંખો ભીની થઈ ગઈ. રમાએ પોતાના પાલવથી એની આંખો લૂછતાં કહ્યું, ' ડોક્ટર આવતા જ હશે. દિયરજી બોલાવવા ગયા છે.'

આવું તો ધણીવાર થયું છે. ડોક્ટર આવે છે, દવા પણ આપે છે, પણ દર્દ અચાનક વારંવાર ઊપડે છે. લગભગ એક વર્ષથી આ જ દશા છે

એવું લાગે છે કે જાણે માથામાં ડાબી બાજુ એક વીંછી પડી રહે છે. થોડા દિવસ શાન્ત રહી એકદમ એ જાગી ઊઠે છે, અને સનાયુઓને કસીને જકડી લે છે. પછી તો એના ઝેરભર્યા ડંખથી કાણું પાડયા કરે છે.

અવનીને સૌથી મોટું દુઃખ એ વાતનું છે કે એ પોતાનું દર્દ કોઈને સાચી રીતે સમજાવી શકતો નથી, ડોક્ટરને પણ નહિ, રમાને પણ નહિ.

એક ઘેરો નિવાસ નાખી અવનીએ આર્તસ્વરે કહ્યું, ' હવે હું કદાચ કદી સાજો નહિ થઈ શકું.'

' કાણુ કહે છે કે સાજા નહિ થાઓ ? જરૂર

સાજા થઈ જશો. ડોક્ટર કહેતા હતા...થોડો સમય લાગશે.'

આશ્વાસન મારેતું આ હંમેશનું સૂત્ર છે. એ રમાએ જાણે છે અને અવની પણ જાણે છે. તો પણ પત્ની પતિને આશ્વાસન નહિ આપે તો બીજું કાણુ આપશે ?

કદાચ સાચે જ આ રોગ મટવાનો ન હોય. એમ પણ બને કે આ અવનીની અંતિમ બીમારી થઈ પડે. એ વાતનો ડર રમાને અવની કરતાં ઝોછો નથી. પણ ડરને મનમાં દબાવી રાખવો પડે છે. ચહેરા પરથી ભય અને ચિંતાના ભાવ દૂર રાખી વારંવાર અવનીને આશ્વાસન આપવું પડે છે.

અવની પહેલેથી થોડો પોચટ છે. લગ્ન થયે પણ ધણા દિવસો થઈ ગયા, ચૌદ વર્ષ. આ મહા માસમાં લગ્નની પંદરમી વર્ષગાંઠ આવશે. આટલા સમયનો રાત-દિવસનો સહવાસ ઝોછો નથી હોતો. અવનીની નસેનસને એ ઝોળખી ગઈ છે. એ જાણે છે કે જૂઠું આશ્વાસન આપવાથી પણ અવનીને થોડો ધણો સધિયારો મળે છે.

પુત્રની ઉંમર તેર વર્ષની છે, સાતમીમાં જાણે છે. અવની દશ વર્ષ વધારે જીવે તો પુત્રને કોઈ એક સારી લાઇન પર ચઢાવી શકે. પણ હવે આ બીમારી પછી શું એ દશ વર્ષ જીવતો રહી શકશે ? એક લાઈ છે. લણ્યો ન હોવાથી એને એક દુકાનમાં મૂકી દીધો છે. એને જે મળે છે એ પાન, સિગારેટ, સિનેમા વગેરેમાં ખરચાઈ જાય છે.

અવનીની નોકરી સારી છે. એક વેપારી પેઢીમાં એકાઉન્ટ ઓફિસર છે. પગાર પણ ત્રણ આંકડાથી ચાર આંકડા સુધી પહોંચ્યો છે. પ્રોવિડન્ટ ફંડ,

ઇન્સ્યોરન્સ વગેરે અધું જ છે. કલકત્તામાં એક નાનું સરખું મકાન પણ અંધાવી દીધું છે. અવની મરી જાય તો રમાને રસ્તાની લિખારણુ તો નહિ જ બનવું પડે. કરકસરથી રહે તો સાત-આઠ વર્ષ તો ખૂબ સહેલાઈથી પસાર થઈ જશે.

તોપણ અવનીએ થોડા દિવસ વધારે જીવવું જરૂરી છે. રમાએ આ પંદર વર્ષ એના પર નિર્ભર રહીને નિશ્ચિંતતાથી પસાર કર્યાં છે. જો એ ના બચે તો રમા માટે આખી દુનિયા શૂન્ય બની જાય. ધર સંભાળવું એના માટે મુશ્કેલ બની જશે. એ ગાંડી થઈ જશે.

નહિ, એણે જીવવું પડશે. સારી રીતે જીવવું પડશે. ઝોઝામાં ઝોઝું દશ વર્ષ સુધી.

અવનીએ ધીરે ધીરે રમાનો એક હાથ પકડ્યો, 'ડોક્ટર તો હજી ન આવ્યા ?'

'આવવાના છે. આવતા જ લાગે છે.'

'ક્યાં છે ?'

'દાદર પરથી ઘૂટનો અવાજ સંભળાય છે.'

'થોડી આગળ જઈને જોને.'

'જરૂર નથી, આવી ગયા છે.'

એક લાંબો શ્વાસ મૂકતાં અવનીએ કહ્યું, 'ડોક્ટર હવે કરશે પણ શું ?'

'એક ઇન્જેક્શન આપીને સુવાડી દેશે.'

'એય સારું. તકલીફ તો ઝોઝી થશે.'

'તકલીફ ઝોઝી થતી નથી. તકલીફની અનુભૂતિ ઝોઝી કરી દેશે. હવે કોઈ મોટા ડોક્ટરને યતાવ્યા વિના નહિ ચાલે એમ લાગે છે.'

રમાએ પલંગ પાસે એક ખુરશી લાવીને મૂકી.

ડોક્ટર આવ્યા. સાથે જતીન, અવનીનો ભાઈ હતો.

'ફરી દર્દ શરૂ થઈ ગયું ?'

આંખો પહોળી કરી ડોક્ટર તરફ જોતાં અવનીએ ગરદન હલાવી.

રમાએ કહ્યું, 'ગઈ કાલ રાતથી સખત દુખાવો શરૂ થયો છે. આખી રાત ઊંઘી શક્યા નથી.'

ડોક્ટરે થોડીવાર ભવાં સંકોચી રાખ્યાં. પછી ધીમા અવાજે બોલ્યા, 'મેં તો પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે કોઈ મોટી હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવી પૂરી તપાસ કરાવી લો. આમ તો ઘેર પણ થઈ શકે, પણ ખર્ચ વધારે થાય.'

રમાએ જવાબ આપ્યો, 'શું શું કરવું પડશે, કહો.'

'બ્લડ, યૂરિન, સ્ટૂલ તપાસવાં પડશે. માથાનો એક્સરે લેવો પડશે.'

'સારું એમ રાખો.'

'કાલે હું એક કંસલટન્ટને સાથે લેતો આવીશ. પછી બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે.'

'એ બરાબર છે,' રમાએ કહ્યું.

ડોક્ટરે આગળ કંઈ કહ્યું નહિ. ઇન્જેક્શન આપી દીધું.

આટલી વાર પછી અવનીએ ધીમે ધીમે કહ્યું, 'ગમે તે થાય, કંઈક કરવું તો પડશે જ, ડોક્ટર સાહેબ.'

ડોક્ટર ઊભા થતાં બોલ્યા, 'તમે ચિંતા ન કરો. હું બધી વ્યવસ્થા કરી દઈશ.'

અવની આંખો મીંચી સૂઈ રહ્યો. રમા ડોક્ટરને વળાવી આવી ફરી અવનીના ઓશિકા પાસે બેસી ગઈ. એક ઘેરો શ્વાસ લઈ એ ધીમે ધીમે અવનીનું માથું દબાવવા લાગી.

રમાને ખબર છે કે અવની થોડી જ વારમાં ઊંઘી જશે. ઊંઘમાંથી ઉઠાડીને અપોરના ખાવાનું ખવડાવવું પડશે. એ પછી એને ફરી ઊંઘ આવી જશે. ઊંઘની આ બેહોશી લગભગ એ દિવસ ચાલશે. એ પછી ધીરે ધીરે એ ફરી સાન્ને થઈ જશે. થોડા દિવસ સારી રીતે પસાર થઈ જશે. ફરી પાછું એક દિવસ અચાનક દર્દ ઊપડશે.

થોડીવાર પછી ઉન્મેષ સૂક્ષ્મમાં જશે. જે કંઈ થઈ શકે એ બનાવીને એને ખવડાવવું છે. અત્યારે ઉન્મેષ માસ્તર પાસે ભણી રહ્યો છે.

આ રૂમમાં એ એકબે વાર આવ્યો હતો. પણ રમાએ એને ધમકાવીને અબ્યાસ ખંડમાં મોકલી

દીધો. ખચર નહિ, પણ આ કદાચ ચેપીરોગ પણ હોય. ઉન્મેષને આ તરફ વધારે ન આવવા દેવો એ જ ઠીક છે.

અવની લાંબા સમય સુધી ખાટલામાં રહેશે તો એ નક્કી છે કે ચારે તરફથી ચરખાદી શરૂ થઈ જશે. ઉન્મેષને પણ એ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉછેરી નહિ શકે.

આ ળીમારી મટાડવી જ પડશે. ગમે તે થાય પણ કોઈ ને કોઈ ઇલાજ તો કરવો જ પડશે અને એ ન થાય તો બહેતર છે કે અવનીતું.....વિચાર કરતાં રમા ચોંકી ઊઠી. છી...છી...એ આ શું વિચારવા લાગી? અવનીતું મૃત્યુ થાય એ શું સારું છે? રમા આવો વિચાર કેવી રીતે કરી શકી? રમાએ પોતાની જાતને ધમકાવી—એ પત્ની છે, પતિની આબતમાં આવો વિચાર એણે હરગિઝ નહિ કરવો જોઈએ.

પણ હા, જન્મ અને મૃત્યુ તો વિધાતાના હાથની વાત છે. કોણ ક્યારે મરશે એની કોઈને ખચર નથી. એમ પણ બની શકે કે અવની ન મરે અને એ પોતે જ મૃત્યુ પામે. આ ધર માટે રમાતું મૃત્યુ વધારે ભયંકર બની જાય. એ મરી જાય તો અવનીની સંભાળ રાખનાર કોઈ ન રહે. ઉન્મેષ એકદમ જંગલી બની જશે.

રમા ઊભી થઈ. અવની લાંબી ગયો. ઉન્મેષને નવડાવી—અવડાવીને સ્કૂલમાં મોકલવો છે. રમા ચોરડા-માંથી બહાર ચાલી આવી.

એક મહિનાથી પણ વધારે સમય પસાર થઈ ગયો. અવનીને બીજા પણ મોટા ડોક્ટરોએ તપાસ્યો. તપાસ પછી તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા કે ઓપરેશન કરવું પડશે. જોપરી જોલીને કેટલાક સ્નાયુઓને આધાપાછા કરવા પડશે.

ઓપરેશન મોટું છે. આ દેશમાં એવાં ઓપરેશન એકબેથી વધારે થતાં નથી. થતાં જ નથી. જીવવા મરવાતું કંઈ ઠેકાણું નહિ, પરંતુ આ ઓપરેશનમાં તો મરવાની જ આશંકા વધારે રહે છે. કિસ્મત જોર કરે તો જ બચી શકાય. ભાગ્ય પર

આધાર રાખીને જ ઓપરેશન ટેબલ પર જવું પડશે. અથવા તો જીવનભર આ તકલીફ આજ રીતે સહન કરવી પડશે.

આ વાત અવનીથી છુપાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો, તો પણ એ બધું સમજી ગયો. એનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. એક લાંબો શ્વાસ લેતાં તેણે કહ્યું કે, ‘જે થશે તે જોયું જશે. ઓપરેશન તો હું કરાવીશ જ. આ દર્દ હવે વધારે વખત સહન નહીં થઈ શકે.’

રમાના મુખ પર ઉદાસીનતા હતી. અવનીની વાત સાંભળીને તે થોડી ખીલી ઊઠી, ‘ઓપરેશન કરાવશો?’

‘ઓપરેશન જરૂર કરાવીશ. પરિણામ પછી ભલે ગમે તે આવે.’ થોડો વિચાર કરીને રમાએ ધીરે ધીરે કહ્યું, ‘ઠીક છે, એમ જ કરો. જે તમે હિંમત રાખવા હો, તો ઓપરેશન કરાવી જ લઈએ. ભગવાનની મરજી હશે તેમ થશે.’

અવનીએ ઓપરેશન માટે હા પાડી દીધી. દિવસ નજીક આવી ગયો. પરમ દિવસે હોસ્પિટલમાં દાખલ થવાનું છે.

એ દિવસે આખી રાત ઊંઘ ન આવી. કેટલાક દિવસથી બંનેને ઊંઘ આવતી નથી. અવની પલંગ પર સૂઈ ગયો છે. ઉન્મેષને સાથે લઈ રમા જમીન પર સૂતી છે.

તે વખતે રાતના બાર વાગ્યા હતા. અવની ઊઠ્યો, બત્તી સળગાવી, એક ગ્લાસ પાણી પીધું. પંખાની સ્પીડ વધારી દીધી. અવનીએ જોયું કે રમા તેની તરફ જોઈ રહી છે.

ઉદાસ મુખે હસવાની કોશિશ કરતાં અવનીએ કહ્યું, ‘બહુ ગરમી છે.’

રમા બેઠી થઈ, ઓઢવાની ચાદર દૂર કરી. ખચર બહુ જ સખત ગરમી છે. ગરદન ને પીઠ પર પરસેવો થઈ ગયો હતો.

‘ઊંઘ નથી આવતી?’ રમા ઊઠીને પાસે આવી. બત્તી જુઠાવીને અવની પાછો પલંગ પર આવ્યો.

‘તમે સુધ્ધ જાઓ, હું માથું દબાવું છું.’
અવનીનો અવાજ બહુ ઢીલો હતો, ‘ઊંધ
નથી આવતી.’

‘કેમ?’

‘વિચારું છું કે જો હું મરી જઈશ તો તમારા
બધાંતું શું થશે?’

‘ખોટી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, મારું મન
કહે છે કે તમે સામ થઈ જશો.’

રમા જૂઠું બોલી. તેનું મન તો વારંવાર કહી
રહ્યું છે કે અવની આ વખતે તો નહીં અચે. તો
પણ આટલી તકલીફ, આટલી વેદના સહન કરવા
કરતાં આપરેશન કરાવવું જ યોગ્ય છે.

એ એને કેવી રીતે રોકે? અવની હઠ કરી રહ્યો
છે. ચોક્કસ એ આપરેશન કરાવશે જ.

પણ શું રમા જોર કરે તો એને રોકી ન શકે?
કદાચ રોકી શકે. પણ એ પછી બ્યારે વેદના
ભોગવવી પડે ત્યારે રમાને દોષ દેવામાં આવે. દોષમાં
લાગીદાર બનવાથી રમાને શો લાભ? જે કરવા
માગે છે તે કરવા દો, ભાગ્યમાં જે લખ્યું હશે
તે થશે.

‘હું એક વિચાર કરી રહી હતી,’ રમાએ કહ્યું.
અવનીએ તેની તરફ અંધારામાં જોયું.

રમાએ કહ્યું, ‘ઇન્સ્યોરન્સ અને ઓફિસના બધા
કાગળો તો તમે મને આપી દીધા. જો કે એની કંઈ
જરૂર ન હતી. હું જાણું છું કે તમે સારા થઈ જશો.
તો પણ...જવા દો...હું કહેતી હતી કે મકાન તો
તમારા નામ પર છે. એના પર તમારા ભાઈ દાવો
કરી શકે છે. તેથી જો એ મારા નામે કરી દેશે તો
ઠીક ગણાશે.’

‘તું સાચું જ કહે છે.’

અવનીએ રમાનો એક હાથ પકડીને પોતાના
હૃદય પર મૂકી દીધો, ‘કાલે જ વકીલને બોલાવીને
વીલ કરી દઈશ. એ બહુ જરૂરી છે.’

રમા અવનીના માથે હાથ ફેરવી રહી હતી.

ધીમે ધીમે તે બોલી, ‘એન્કમાં તો દર વખતે તમે જ
સહી કરો છો. શું મારી સહીથી રૂપિયા મળી શકશે?’

‘હા, મળી શકશે. બંનેના નામે એકાઉન્ટ છે.
કોઈ પણ એકની સહીથી પૈસા મળી શકે છે. અદાર
હબર રૂપિયા છે. કેટલાક આ દિવસોમાં ખર્ચ્યા હશે.’

રમાએ એક ઘેરો શ્વાસ લીધો. અને ઉદાસ સ્વરે
કહ્યું, ‘ખબર નથી શું છે. શું નથી. આ બધું મારે
જાણવાની જરૂર પણ નથી, તમે સુધ્ધ જાઓ.’

‘પ્રોવીડન્ટ ફન્ડ.....’

રમાએ અવનીને બોલતો અટકાવી દીધો, ‘એ
બધી વાતો રહેવા દો. ઊંધતા કેમ નથી? ખોટી
ચિંતા કર્યાં કરો છો.’

અવની આગળ કંઈ બોલ્યો નહીં. આંખો
મીચી દીધી. કદાચ ઊંધવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

રમાની આંખોમાંથી ઊંધ ઊડી ગઈ હતી, એ
ચોક્કસ સમજી ગઈ હતી કે હવે અવની નહીં અચે.
એ કંઈ કરી શકતી નથી.

અવની નથી—એ વિચારતાં જ મન કંપી ઊઠે
છે, માથું ધૂમવા લાગે છે.

રમાએ આંખો મીચી અને અવનીના વાળ પર
ધીમે ધીમે આંગળીઓ ફેરવવા લાગી. મનની સાથે
સાથે એનો હાથ પણ ધૂજી રહ્યો હતો. કમજોરી
અનુભવી રહી છે. છતાં મનમાં ઉત્તેજનાનો ભાવ છે.
એનો એને સ્પષ્ટ અનુભવ થતો હતો.

આંખો બંધ કરી તે પડી રહી, પણ મન
કલ્પનાના તેજ પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યું. મીચેલી
આંખોની પાછળ કલ્પનાચિત્રના રૂપમાં રમાને સાફ
દેખાઈ રહ્યું છે કે—દિવર જતીને આવીને ખબર
આપી કે અવની મરી ગયો. એ ધડીમ દર્દને જમીન
પર પડી ગઈ ને રોવા લાગી. સ્વદન, ડૂસકાં, માથું
ચીરી નાંખે એવું સુદન કરવા લાગી. સર્ગાવહાલાં
બધાં આવી ગયાં. મહોલ્લામાં ભીડ થઈ ગઈ. બધાં
તેને ધીરજ આપવાના પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. પુત્રને
લાવી તેની પાસે બેસાડી દીધો છે. એના મોઠા
સામે જોઈને તારે શવવું પડશે. રમાના મનમાં

જીવનના એક વિરાટ પરિવર્તનનો સ્વાદ, એક વિશાળ જવાબદારી અથવા પોતાની શક્તિપરીક્ષાની ઉત્તેજના આવી ગયાં. આ ઉત્તેજના સાથે સાથે ભવિષ્યના અનેક દિવસોના સંગ્રામ માટે સ્થિર અને શાંત છતાં દૃઢ મનોબળ એકઠું થયું. અધું શૂન્ય લાગતું હોવા છતાં રમા વિહ્વળ નથી. પોતાના સામે પડેલી વિરાટ જવાબદારી અને જીવનસંગ્રામ એને સ્થિર બનાવી રહ્યાં છે, કઠોર બનાવી રહ્યાં છે. ઉદાસ ચહેરે એને એ સાધના કરવી પડશે. પોતાના પગના બળ પર ઊભા રહેવું પડશે. જીવનનો આ એક જુદો જ સ્વાદ છે.

ધીમે ધીમે રમાએ આંખો ખોલી. નહીં, હવે એનામાં કંઈ કમજોરી નથી. કોઈ નિરાશા નથી. નવા દિવસો માટે તે મનોમન પૂરી તૈયાર થઈ ગઈ છે.

અવનીના કપાળ પર ફરી હાથ ફેરવતાં એને થયું કે કેટલા આશ્ચર્યની વાત છે. આ માણસ કદાચ થોડા દિવસો નહોં હોય. વાત નહીં કરે. પછી દેખશે પણ નહિ. આ પલંગ, આ રૂમ, આ માણસના અભાવની હર એક ક્ષણે યાદ આપતાં રહેશે.

એકાએક એને થયું કે એ એક મૃત વ્યક્તિના કપાળ પર હાથ ફેરવી રહી છે. એક આંચકા સાથે એણે પોતાનો હાથ હટાવી લીધો. એને થોડો ડર લાગવા માંડ્યો. એ પોતે પણ એક દિવસ મરવાની છે. જરૂર મરવું પડશે.

નહિ, એ જીવતા માગે છે, બહુ દિવસ, બહુ સમય સુધી જીવવા માગે છે. બધા પ્રકારના સંગ્રામનો સામનો કરતાં એ જીવવા ચાહે છે. એને પણ એક દિવસ મરવું પડશે. શા માટે મરવું પડશે? શું એ લાંબા સમય સુધી જીવતી ન રહી શકે?

એને ડર લાગવા માંડ્યો.

રમા પલંગ પરથી નીચે ઊતરી, ધીમે ધીમે ઉન્મેષ પાસે જઈ સૂઈ ગઈ. એક હાથ ઉન્મેષના દેહ પર રાખ્યો. હવે આ ઉન્મેષ જ તેનું સર્વસ્વ છે. એના માટે એને જીવવું છે. એ મૃત્યુની ચિંતા કરવા માગતી

નથી. એ જીવન માટે વિચારવા માગે છે. આવનાર મુશ્કેલ દિવસો માટે એ વિચારવા માગે છે.

ઊંઘવા માટે રમાએ આંખો મીંચી. ઉન્મેષનું શરીર પૂરતું ગરમ છે. તેના દેહમાં જીવનની ઉર્જા છે. રમા ઊંઘી ગઈ. કેટલાંય કામો અને મુશ્કેલીઓ વચ્ચે સૂરજ ઊગ્યો ને આથમી ગયો. દિવસ કોઈ પણ રીતે પસાર થઈ ગયો.

એ દિવસે ઓપરેશન હતું.

દિવર જતીને કહ્યું, ‘ભાભી તમે આવો છો?’ માથું નીચું રાખી રમાએ ધીમા અવાજે કહ્યું, ‘હું આવીને શું કરીશ! મારું માથું ભમે છે. ત્યાં આવીશ તો ખેલાન થઈ જઈશ. તમે લોકો વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જશો.’

‘તો રહેવા દો. તમારે આવવાની જરૂર નથી.’

ખરેખર એક દયાચેલી ઉત્તેજનાથી સવારથી જ એનો દેહ થરથર ધ્રુણ રહ્યો હતો. રમા સૂતી જ રહી. દિવર હોસ્પિટલ ગયો. સાથે ખૂબ પૈસા પણ લઈ ગયો. આખો દિવસ રમા સૂતેલી જ રહી. એ જાણે છે કે દિવર ક્યારે આવશે. એક ભયાનક પ્રત્યાશા અને આશાની ઉત્તેજનામાં માથું પણ ઊંચું કરી શકી નહિ.

અપોર થઈ ગયા. દિવર આવ્યો નહિ. અગિયાર વાગે ઓપરેશન શરૂ થવાનું હતું... અત્યારે સુધીમાં તો પૂરું થઈ જવાનું હતું. તો શું અધું ખતમ થઈ ગયું!

રમા બેઠી થઈ. એનો ચહેરો કઠોર થઈ ગયો. એ ખારી પાસે જઈને બેસી ગઈ. બહુ વાર સુધી બેસી રહી.

એ વાગ્યા, ત્રણ વાગ્યા, ચાર પણ વાગી ગયા. દિવર હજી સુધી આવ્યો નહિ. રમા ફરશ પર સૂઈ ગઈ. થોડો સમય વીત્યા બાદ દાદર પર ચંપલનો અવાજ સંભળાયો. રમા બેઠી થઈ.

એની આંખો પહોળી થઈ. એ વાતને એ પોતે જ સમજી શકી નહિ. રૂમના ખારણા આગળ આવીને જતીન ઊભો રહ્યો.

‘ભાભી’ એ થોડી વાર મૂંગો રહ્યો. એ હાકલો હતો, કદાચ શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. એકા-એક રમાએ ચીસ પાડી, ‘શું કહેવું છે? કહો, ચૂપ કેમ થઈ ગયા? હું અધું જ સહન કરી શકીશ. બોલો, ભાઈ બોલો.’

જતીને ધીરે ધીરે કહ્યું, ‘ગભરાવ નહિ ભાભી, ભાઈને સારું છે. ઓપરેશન સફળ થયું છે. ભાઈ ભાનમાં આવી રહ્યા છે. અધી રીતે સારું છે.’

એક કુલાવેલો કુંગો જેમ ફાટીને સંકોચાઈ ન્ય છે એમ રમા પણ દિયરની વાત સાંભળીને સંકોચાઈ ગઈ.

‘ઠીક છે?’

‘હા, ભાઈને સારું છે.’

રમાને બહુ અશક્તિ લાગી રહી છે. એક ભાવી ઉત્તેજનાના સ્વપ્નાથી અકસ્માત એના સ્નાયુ ખેંચાઈ ગયા. એનો ચહેરો ઘેરી ઉઠાસીનતાથી છવાઈ ગયો.

રમાને આ શું થઈ ગયું? આ સમાચાર સાંભળીને તો એણે હસવું જોઈતું હતું, આનંદથી ઊછળવું જોઈતું હતું, કેટલીય વાતો પૂછવી જોઈતી હતી પણ એ કંઈ કરતી નથી.

મન શોકથી કેમ ઘેરાઈ ગયું, એ તે પોતે પણ સમજી શકી નહિ. એ આંખો ફાટીને દિયર સામે જોતી જ રહી.

સરસપુર મિલનું કાપડ

એ ૮ લે

સંતાપની પરાકાષ્ઠા

ટકાઉ
અને
આકર્ષક

સેનો, શર્ટિંગ, પોપલિન
કેપ, ઘોતી અને સાડી

મધ્યમ
બરનું
કાપડ

ધી સરસપુર મિલ્સ લિમિટેડ

સરસપુર રોડ : અમદાવાદ-૧૮

ટેલિફોન : ૨૪૯૦૧ - ૨૪૯૫૨

ટેલિગ્રામ : “રૂપસરસ”

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લોકકથા સંગ્રહ* : વેતાલપંચવિંશતિ

રસિકલાલ છા. પરીખ

માનવસમાજમાં લોકનાં ચિત્ત ઉપર પ્રભાવ પાડે એવા અસાધારણ શક્તિવાળા વીર પુરુષો આગળ પડતા થઈ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે તેમના વિષે પરાક્રમ-કથાઓ રચાય છે. સમય જતાં મૂળ પુરુષ સાથે સંબંધ ન ધરાવતી કથાઓ પણ તેને કેન્દ્રમાં રાખી તેની આબુખાબુ ગૂંથાય છે. વિસ્મૃતિ થતાં કે ખીળાં કોઈ કારણે, આવા કથાસમૂહો ખીળા કોઈ વીર પુરુષને કેન્દ્રમાં રાખી લે છે. એમાં એમનો સંબંધ ઓછોવધતો હોય કે મુદ્દત પણ ન હોય, છતાં એવી વાસ્તવિક કે કલ્પિત ઘટનાઓની કથાઓ તેમને ફરતી રચાય છે. અર્થાત્ આવી કથાઓ મૂળ નાયકો ગમે તે હોય પણ તે એક કે ખીજી રીતે વિશિષ્ટ વીર પુરુષો સાથે સંકલિત થાય છે. આનાં ઉદાહરણો દરેક જનસમાજના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મળે છે; જેમકે રામની આબુખાબુ ગૂંથાયેલી કથાઓથી રામાયણ, કુરુવંશની સંકલિત કથાઓમાંથી મહાભારત ઇત્યાદિ. ધર્મસંસ્થાપકોમાં શુદ્ધ અને મહાવીર વિષેનાં કથાયકો પણ આ જાતનાં છે. વત્સરાજ ઉદયનની આબુખાબુનાં કથાયકો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની ખાણ જેવાં છે. અશોકકેન્દ્રીય કથાયક બૌદ્ધ પરંપરામાં જાણીતું છે. ખીળા રાજવી કથાયકોમાં જ્યસિંહ સિદ્ધરાજ અને અકબર બાદશાહનાં કથાયકોનો ઉદ્દેખ કરી શકાય. યુરોપીય દાખલાઓમાં આર્થર રાજા વિષેનું Mortede-Arthurl કે Chanson de Rolandનાં નામો ગણી શકાય. પરંતુ પ્રાચીન છતાં અઘાપિ જીવતું કથાયક ઉજ્જયિનીના પરદુઃખજનન વિક્રમ રાજા વિષેનું છે.

* એલ ઇન્ડિયા રિડિયોના સૌજન્યથી. તા. ૯-૪-૬૯ના શેજ કરેલા વાર્તાલાપને થોડોક વિસ્તારી,

આવી કથાઓ તે પ્રથમ મૌખિક પરંપરાથી જીવતી રહે છે. આવું મૌખિક તરતું કે પ્રવાહી સાહિત્ય સમય જતાં લિપિબદ્ધ થાય ત્યારે તે સ્થિત સાહિત્ય બને; જેકે અંધરથ થયા પછી પણ મૌખિક પ્રથા બંધ થતી નથી. આ જાતનું કથાસાહિત્ય એના મૂળ સ્થાનથી દેશ-પરદેશમાં પ્રચાર પામતું રહે છે; અને સ્થળ અને કાલના ક્રમમાં વધતાઓછા ફેરફારો તેમાં થયા કરે છે. કથાઓ પોતે ઘટનામાં કંઈક કંઈક ફેરફાર પામે છે અને કોઈ વાર નાયક પણ બદલાઈ જાય છે. આ પ્રક્રિયા કે વિક્રિયા દ્વારા કથાઓનાં જૂથો કે માલાઓ કે પ્રવાહો—નદીઓ બનતા હોય છે; એમાં દોર કોઈ એક ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નાયક બની જાય છે; તે કોઈવાર કથા કહેનાર જ દોર બની જાય છે, જેમ વેતાલ પંચવિંશતિમાં બન્યું છે. આવાં કથાજૂથો કે માલાઓ કે સરિતાઓનું પ્રથમ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે, પણ પાછળથી ખીજી કોઈ મહાન વ્યક્તિની કથામાલાઓમાં ગૂંથાઈ જાય છે. આમ થવામાં કથાઓનું લિપિબદ્ધ થઈ અંધરથ બનવું એ એક કારણ બને છે. એમને અંધરથ બનાવનાર કવિ પોતાની સંયોજક શક્તિથી કથાજૂથોને જેડી મોટા કથા સરિત્સાગર બનાવે છે.^૨

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં આવો કથાસાગર બનાવનાર તરીકે ગુણાદય કવિ (ઈ. સ. ૬૦૦ પહેલાં) પ્રસિદ્ધ છે.^૩ આ અંધ પૈશાચી પ્રાકૃતમાં

1. Mathew Arnold : Essays in Criticism, Second Series, p. 14.
2. Monton : Modern Study of Literature pp. 20-28, 28-32.
3. Kieth : A History of Sankrit Literature pp. 266-72.

મૂળ રચાયેલો હતો. આ ઉપરથી તર્ક થાય છે કે આનું કથાસાહિત્ય મૂળ એક કે બીજી લોકભાષામાં પ્રાકૃત ભાષામાં મૂર્ત થતું હશે. ગુણાદયની પૈશાચી બૃહત્કથાનો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેના એક સંસ્કૃત સંક્ષેપનો કેટલોક ભાગ ઉપલબ્ધ છે. આ ગ્રંથનું નામ છે બૃહત્કથાલોકસંગ્રહ અને તેના રચનારનું નામ છે યુદ્ધસ્વ.મી. એનો સમય અનિશ્ચિત છે. બારમા સૈકા પહેલાનો છે, કદાચ ઈ. સ. નો આઠમો, નવમો સૈકા.૪

પૈશાચી બૃહત્કથા ઉપરથી સંસ્કૃતમાં ક્ષેમેન્દ્રે (ઈ. સ. ૯૯૦-૧૦૬૬) બૃહત્કથામંજરી નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. બીજો સંસ્કૃતમાં આવેલો આનાથી મોટો જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ કથાસરિત્સાગર છે. એના રચનાર સોમદેવ ભટ્ટ (ઈ. સ. ૧૦૬૩-૧૦૮૧)^૫ મનાય છે. આ બંને આકર ગ્રંથોમાં વેતાલપંચવિંશતિકા છે.

વેતાલ એટલે 'ભૂતાધિષ્ઠિત શવ' એવો અર્થ આ કોના ટીકાકાર મહેશ્વર આપે છે. અર્થાત્ પોતાના શરીરમાંથી છૂટો થઈ ભૂત થયેલો જીવ બીજા કોઈ શબમાં વાસ કરે ત્યારે આનું શબ વેતાલ કહેવાય.* વેતાલપંચવિંશતિકા વેતાલે કહેલી ૨૫ કથાઓનો સંગ્રહ એ પોતે એક અને સ્વતંત્ર કથાયક છે; અને અલગ ગ્રંથ તરીકે એની અનેક વાચનાઓ છે.

4. ibid, p. 272.

5. ibid, p. 281.

* શબકંદપદ્મ શબ્દરત્નાવલીનો હવાલો આપી દ્વારપાલનો અર્થ, ભરતના આધારે એક પ્રકારના મલ્લનો પ્રકાર એવા બીજા બે અર્થો આપે છે. શિવના એક ગણાધિપના અર્થમાં કાલિકાપુરાણમાંથી ઉતારો આપે છે : રાજા ચન્દ્રશેખર અને તારામતીના બે પુત્રો. તેમાં મોટો તે ભૈરવ અને નાનો તે વેતાલ. આ ઉપરાંત વેતાલ ભટ્ટ—વિક્રમ રાજના નવરત્નોમાંનો એક—નો પણ નિર્દેશ કરે છે. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ એક નાના નિબંધમાં વેતાલ અને વીર વિક્રમ વિષેની ચમત્કારિક કિંવદન્તીઓના મૂળમાં કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે ખરી એની ચર્ચા કરી છે. પૃ. ૧૮૬-૧૯૧; 'ઇતિહાસ અને સાહિત્ય' ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૬.

આમાં શિવદાસ (ઈ. સ. પંદરમો સૈકા)^૬ ની વાચનામાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને છે; એમાં યત્રતત્ર બૃહત્કથામંજરીમાંથી શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયા છે. બીજી આવી પ્રસિદ્ધ વાચના જલલદત્ત (ઈ. સ. ૧૬ મો સૈકા)ની છે. આ વાચનામાં મુખ્યત્વે ગદ્ય જ છે, પરંતુ તે તે કથાના પ્રારંભમાં અને અંતમાં શ્લોકો આવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં બીજા પણ કેટલાક વેતાલકથાસંગ્રહો છે.

વેતાલની કથાઓ અનેક ભાષાઓમાં ઉતરેલી છે. તિબેટની અને પછી મોંગોલિયન ભાષાઓમાં એનાં રૂપાંતરો થયાં છે^૭ એ પ્રથમ નોંધવું જોઈએ. ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓમાં એનાં રૂપાંતરો થતાં રહ્યાં છે; તેલુગુ, તામિલ, કન્નડ, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી. ગુજરાતીમાં શામળની મકા-પચીશી જાણીતી છે. તે પૂર્વે દેવશીલે (વિ. સં. ૧૬૧૯) પંચવીસી રાસ નામે હેમાચુંદે, (વિ. સં. ૧૬૪૬) વેતાલ પંચવીસી નામે અને એ જ નામે સિંહપ્રમોદે (વિ. સં. ૧૬૭૨) વગેરે જૈન સાધુઓએ આ કથાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે.^૮ ગુજરાતી ગદ્યમાં પણ અજ્ઞાતનામ એક જૈન સાધુએ આ કથાઓ 'શ્રી એહતાલ પચવીસી' નામે લખી છે.^૯ હીરવિજય-સૂરિને એમાં નમસ્કાર કર્યા છે એટલે અકબરના સમયની કે તે પછીની આ રચના હશે.

સંસ્કૃત વેતાલ પંચવિંશતિઓ કે બીજી ભાષાઓમાં એનાં રૂપાંતરો પૂરાં એકસરખાં નથી. મોંગોલિયન રૂપાંતર, જેનું નામ 'સિદ્ધિકર્પર' છે, તેમાં તે મૂળ કથામાં પણ ફેરફાર છે.^{૧૦} પરંતુ

6. N. A. Gore : Introduction to જંમલદત્ત-કૃતા વેતાલપંચવિંશતિ; p. 5
7. Penzer : The Ocean of Stories, Vol. VI, p. 241.
8. મોક્ષનલાલ દક્ષીચંદ દેસાઈ : જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૬૦૯; જૈન ગુર્જર કવિઓ, પૃ. ૨૨૧-૨
9. જગજીવન મોદીસંપાદિત વેતાલ પંચવીસી, પૃ. ૮૭, ૧૬૧૬, વડોદરા.
10. O. S. Vol VI pp. 241-6.

સંસ્કૃત અને ભારતીય ભાષાઓની વેતાલ પંચીશી-
ઓમાં મજકુર મોટે ભાગે મળતો છે.

આ કથાવહીનું સૂત્ર કે આ કથાચક્રનું સંકલન-
તત્ત્વ કથાઓ કહેનાર વેતાલ અને કથા સાંભળનાર
તથા તે દ્વારા ફલ પામનાર એક રાજા છે.
કાશ્મીરી બૃહત્કથામંજરી એને પ્રતિષ્ઠાનપુરનો રાજા
કહે છે, કથાસરિત્સાગર વધારામાં એને ગોદાવરીતટે
આવેલા પ્રતિષ્ઠાન દેશનો રાજા અને વિક્રમસેનના
પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. શિવદાસ અને જલલદત્ત
રાજાને વિક્રમકેસરી તરીકે ઓળખાવે છે. દેવશીલ
પંચવીસી રાસમાં રાજાને માલવદેશની સિપ્રાના
તીરે આવેલા ઉજ્જૈણી નગરના વિક્રમરાય તરીકે
ઓળખાવે છે, જે ગંધર્વસેનરાયનો પુત્ર છે અને
જે 'પરદુઃખકાતર' કહેવાય છે. ગુજરાતી કથાઓમાં
આ પરંપરા છે.

વેતાલપંચીશીનાં જુદાં જુદાં રૂપોમાં કથા કથા
ફેરફારો છે એનો પેન્ડરે પ્રશંસનીય અભ્યાસ કર્યો
છે તેનાથી ખ્યાલ આવે છે. ૧૧

વેતાલપંચવિંશતિકાનો સંસ્કૃતમાં ક્ષેમેન્દ્રની
બૃહત્કથામંજરીમાં સંગ્રહ થયેલો છે. તે પ્રમાણે
એક સવારે ત્રિવિક્રમ રાજા પાસે ક્ષાન્તિશીલ નામનો
એક શ્રમણ દરબારમાં આવેને એક ફળ ભેટ ધરે
છે, રાજા એ ખજાનચીના હાથમાં આપે છે. આ
પ્રમાણે દરરોજ દશ વર્ષ સુધી થાય છે. એકવાર
રાજાના હાથમાંથી એનો 'કેલિ કપિ'—પાળેલો
વાનર ફળ લઈ લે છે અને દાંતથી તે તોડી નાંખે
છે, તો તેમાંથી દિવ્ય રત્ન નીકળી પડે છે. આખો
દરબાર એના તેજથી ભરાઈ જાય છે. રાજા ખજા-
નચીને ખોલાવીને એને સોંપેલા ફળ મંગાવે છે. તે
ફળમાંથી નીકળેલાં રત્નો રાજાને આપે છે.

ખીજે દિવસે એ શ્રવણ આવે છે ત્યારે રાજા
તેને પૂછે છે :

11. O. S. Vol VI, pp. 225-294; Vol. VII,
pp. 199-263.

ક્ષાન્તિશીલ વ્યવસિતં ચિત્રં તે પ્રતિભાતિ મે ।
કિં રત્નૈઃ પૃથિવીમૂલ્યૈઃ પ્રાપ્તુમિચ્છસ્યતઃ પરમ
॥ (૨૭)

ક્ષાન્તિશીલ તારો વ્યવહાર મને વિચિત્ર લાગે છે.
આખી પૃથ્વી જેનું મૂલ્ય થાય એવાં રત્નો મને આપીને
તું શું પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે? શ્રમણ કહે છે : ' આ
કાળી ચૌદશની રાતે શ્મશાનમાં મારે કોઈ એક
મન્ત્રસાધના કરવાની છે. તેમાં તું મારો દ્વિતીય
સાધક થા. મોટા વડની નીચે રાતે હું જ્યારે બિમ્બો
હોઉં ત્યારે હે મહાવીર તક્તવાર લઈને તારે આવવું.'
રાજા એની માગણી સ્વીકારે છે. તે રાતે રાજા નીલ
વસ્ત્રો પહેરી ત્યાં જાય છે. અહીં શ્મશાનનું ખીલત્સ
અને ભયાનક રસોવાળું વર્ણુન ક્ષેમેન્દ્ર કરે છે.
ક્ષાન્તિશીલ શ્રમણ મંડલ-કુંડાળું ફેરી વડ નીચે
બિમ્બો છે. તેને જોઈ રાજા કહે છે : ' હું આવી ગયો
છું. શું કરવાનું છે?' ભિક્ષુએ કહ્યું : ' અહીંથી
દક્ષિણ દિશામાં એક કોશ જ અને ત્યાં શિંશપા
કહેતાં સીસમના વૃક્ષ ઉપર લટકતા નરને લઈ આવ.
રાજા ત્યાં જાય છે અને એક વિશાળ સીસમનું ઝાડ
જુએ છે. તેના ડાળે અગ્ર ભાગે એક શય જેવું.
એનું મોઢું વાંકું થઈ ગયું છે, હાથ ઠીલા થઈ
સીધા લટકે છે અને પગનો અગ્ર ભાગ લાંબો છે.
રાજા ઉપર ચડ્યો અને ગળે ફાંસો હતા એને કાઠી
નાંખી નીચે પાડે છે. પડ્યું એવું જ એણે વ્યથા
સાથે ખૂમ પાડી : ' હાય હાય મરી ગયો !' રાજાને
એની દયા આવી અને ફરીફરીને વિચાર કરતો
પોતાના સાહસને નિંદવા લાગ્યો, પણ એટલામાં તો
અદૃહાસ કરતું તે મુડકું પાછું ઝાડ ઉપર ચડી
પહેલાંની જેમ લટકવા લાગ્યું. રાજાએ જાણ્યું કે
આ તો વેતાલની માયા છે એટલે ફરી ઝાડ ઉપર
ચડીને તેને લઈને ખભે નાંખી ખૂમ ઝડપથી ચાલવા
માંડ્યું. ખભા ઉપર રહેલા વેતાલે કહ્યું : ' રાજા, સાંભળ
રતો લાંબો છે એટલે હું તને એક સુંદર કથા કહું.

આ રીતે પહેલી વેતાળ કથા શરૂ થઈ. એ
કથામાં નાયિકાના માખાપ હૃદયાધાત થતાં મૃત્યુ
પામે છે. વેતાલ રાજાને પ્રશ્ન પૂછે છે :

સુતાશોકવિપન્નૌ તૌ કસ્ય પાપાય ભૂપતે ।
જ્ઞાત્વાપ્યન્નુવતો મૂર્ધાં શતધા તે ભવિષ્યતિ ॥ (૧૫૨)

એ જન્નેના પુત્રીશોકથી થયેલા મરણનું પાપ કોને માથે? જાણ્યા છતાં પણ નહિ એલે તો તારા માથાના સો કકડા થઈ જશે.' રાજા ખુલાસો કરે છે કે 'પાપ કહોત્પલ રાજાને માથે, કારણ કે એ પ્રમાદીએ પોતાના જાસૂસો મારફતે સાચી વાત જાણી નહિ.' રાજાએ જવાબ આપવા મૌન તોડ્યું એટલે વેતાલ એકદમ ખચર ન પડે એ રીતે સરકી પેલા ઝાંડની ડાળીએ લટકી પડ્યો. **इति प्रथमो वेतालः ।** આમ પહેલો વેતાલ અર્થાત્ પહેલી વેતાલ-કથા પૂરી થઈ.

રાજા પાછો એ ઝાંડ પાસે જઈ વેતાલને ખભે મૂકી મૌન રાખી ચાલ્યો આવે છે. વેતાલ ખીજ વાત માંડે છે, જેને અંતે પ્રશ્નના જવાબમાં રાજા મૌન તોડે છે એટલે પાછો વેતાલ સરકી જાય છે. આવી રીતે ૨૪ કથાઓ થાય છે.

છેવટની કથામાં એવું આવે છે કે એક રાજા અને તેનો પુત્ર શિકારે ગયેલા. તે જંગલમાં સ્ત્રીઓનાં નાનાંમોટાં પગલાં જુએ છે અને ગમ્મતમાં સંકેત કરે છે કે જેનાં પગ નાના છે તેને પુત્ર પરણે અને મોટા છે તેને બાપ પરણે. નાના પગવાળી નીકળે છે મા અને મોટા પગવાળી દીકરી. એટલે પુત્ર માને પરણે છે અને પિતા દીકરીને પરણે છે. આમનાં જે બાળકો થાય તેમનો સગપણસંબંધ કેવો થાય એવો પ્રશ્ન વેતાલ પૂછે છે, જેનો જવાબ રાજા આપી શકતો નથી એટલે મૌન રાખી ચાલ્યો આવે છે.

આથી વેતાલ તુટ થાય છે અને એના ધૈર્ય અને પ્રજાબલની પ્રશંસા કરી રાજાને એતવણી આપે છે : 'પેલો ક્ષાન્તિશીલ પાપી છે અને તને મોટા છળમાં નાંખ્યો છે. તું બુદ્ધિમાન છે. તારે એને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રપંચમાં નાંખવો. ઘેર એવો મહા પ્રેતયોગ થતાં તને એ દુર્ભંતિ કહેશે : 'ભૂમિને સાષ્ટાંગ સ્પર્શી પ્રણામ કરો.' મૃદુ વાણીથી તે દુષ્ટ શ્રમણને કહેવું : 'હું મોટો રાજા છું. પ્રણામ કરવાનું હું શીખ્યો નથી. માટે તું એ કરી બતાવ.' આમ તું કહીશ

એટલે તને પ્રણામ બતાવશે. ત્યારે તેને ખડગથી હણી નાંખવો. એમ નહિ કરે તો એ તને હણશે. વિદ્યાધર રાજાએતું ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત કરવા તને એ યજ્ઞનો પશુ કરવા ધારે છે. આ બધું તને કહું. તારું સ્વસ્તિ થાઓ. હું જઈ છું.' **कृतं सर्वं तवाख्यानं स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहम् ॥ (૧૨૦૦)** આમ વેતાલ શયના શરીરમાંથી નીકળી ચાલ્યો જાય છે. રાજા ક્ષાન્તિશીલ પાસે જઈ વેતાલની સૂચના મુજબ કરે છે; અને ક્ષાન્તિશીલના શીર્ષેથી અર્ચાવિધિ કરે છે. પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. વેતાલ આશિષ આપે છે કે રાજાની આ કથા ત્રૈલોક્ય પૂજનીય થાઓ. **राज्ञः कथेयं त्रैलोक्यपूजनीया भवत्विति । (૧૨૧૬)** બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર સાક્ષાત્ રાજાની પ્રશંસા કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુ કહે છે : હે મહીપતિ! તું મારો અંશ છે. હે વિક્રમાદિત્ય પહેલાં તું મ્હેન્છ શશાંકથી જન્મ્યો હતો. હવે તું ત્રિવિક્રમસેન છું. તું વિદ્યાધર ચક્રવર્તી થઈ વિદ્યાધરની શ્રીને ભોગવ :

तं प्राह भगवान् विष्णुस्त्वं ममांशो महीपते ।
जातोऽधि विक्रमादित्य पुरा म्लेच्छ शशाङ्कतः ॥ १
त्वं त्रिविक्रमसेनोऽयं राजवंशविभूषणम् ।
भोगापवंगंशुभगां भुक्त्वा विद्याधरश्रियम् ॥
त्रिपुरारिवरात् प्राप्य विद्याभृच्चक्रवर्तिताम् ।
निजं प्रविश्य नगरं प्रभाते स बलौ श्रिया ॥
(૧૨૧૮)

પ્રભાત થતાં પોતાના નગરમાં ત્રિવિક્રમસેને પ્રવેશ કર્યો. આમ આ વેતાલપંચવંશતિ એક રાતની કથા છે.

શ્રી સોમદેવ લઢવિરચિત કથાસરિત્સાગરમાં આ મૂળ અને મુખ્ય કથાનો વૃતાન્ત ઉપરના જેવો લગલગ છે. એમાં પણ નાયક ત્રિવિક્રમસેન છે. વિરોધી ક્ષાન્તિશીલ બિંદુ છે, જેને અનેક વાર શ્રમણ પણ કહ્યો છે. અને રાજા શયને ખભે મૂકી મૌન રહી ચાલ્યો આવે છે. વેતાલ અધ્વવિનોદ માટે કથા કહે છે : **राजन्ध्वविनोदाय कथामाख्यामि ते शृणु ॥ (૫૮)**

કથાનો અન્ત ભાગ આમ છે. ક્ષાન્તિશીલનો ભોગ અપાયા પછી તુષ્ટ થયેલો વેતાલ નરકલેવર-માંથી રાજને કહે છે : ભિક્ષુને જે વિદ્યાધરોનું પ્રભુત્વ જોઈતું હતું તે ભૂમિનું સામ્રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તારું થશે. (૨૧) મેં તને બહુ કલેશ આપ્યો છે તેા અભીષ્ટ વરદાન માગ.' રાજને તેને કહ્યું : 'તું પ્રસન્ન છે પછી કયું વરદાન આકી છે? તથાપિ તારી પાસે આટલું માગું છું : વિનિષ્ઠ આખ્યાનોથી મનોરમ એવી જે પહેલી ચોવીસ કથાઓ અને જે એક સમાપ્તિમાં આવેલી પચીસમી તે સર્વે ભૂતળમાં પ્રખ્યાત અને પૂજનીય થાય.' વેતાલ કહે છે : 'એમ થાઓ ! અને આટલું વધારામાં : પહેલી જે ચોવીસ અને આ જે એક સમાપ્તિની તે આ કથાવલી વેતાલ-પંચવિંશતિકા નામે જગતમાં ખ્યાત, પૂજ્ય અને મંગલકારી થશે.' અને એ કહેવાથી અને સાંભળવાથી અનિષ્ટો નાશ પામશે ઇલાહિ એનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે ! આમ કહીને નરકલેવરમાંથી નીકળી યોગભાયાથી વેતાલ પોતાને અભિરુચિત ધામ ચાલ્યો જાય છે :

ત્વં ચેત્ પ્રસન્નઃ કો નામ ન સિદ્ધોઽભિમતો વરઃ ।
તથાપ્યમોઘવચનાદિયં ત્વત્તોઽહમર્યયે ॥

આઘાઃ પ્રશ્નકથા પતા નાનાખ્યાનમનોરમાઃ ।
ચતુર્વિંશતિરેષા ચ પશ્ચવિંશી સમાપ્તિગા ॥

સર્વાઃ ક્ષ્યાતા ભવન્ત્વેતાઃ પૂજનીયાશ્ચ મૃતલે ।
ઈતિ તેનામ્યર્થિતો રાજ્ઞા વેતાલો નિજગાય સઃ ॥

પવમસ્તુ વિશેષં ચ શૃણુ વચ્ચમ્યત્ર મૃતલે ।
યાશ્ચતુર્વિંશતિઃ પૂર્વાથૈષા ચૈકા સમાપિની ॥

કથાવલીયં વેતાલપશ્ચવિંશતિકાખ્યયા ।
ક્ષ્યાતા જગતિ પૂજ્યા ચ શિવા ચૈવ મવિષ્યતિ ॥

(૨૩-૨૭)

આ પછી મહેશ્વર બધા દેવો સાથે પ્રકટ થાય છે અને નમસ્કાર કરી રહેલા રાજને આદેશ આપે છે. વિદ્યાધરોના મહાચક્રવર્તીપદની કામનાવાળા કૂર તાપસને હણ્યો તે સારું કહ્યું. મારા અંશમાંથી તું પહેલાં વિક્રમાદિત્ય મ્હેચ્છશ્મી અસુરોની પ્રશાન્તિ માટે સર્જ્યો—ફરી પાછો ઉદ્દામ દુષ્ટોનું દમન કરવા મેં તને ત્રિવિક્રમ નામે ભૂપતિ સર્જ્યો'

ધત્યાદિ અને પછી મહેશ અપરાજિત નામનું ખડ્ગ રાજને આપે છે :

ત્વમાદૌ વિક્રમાદિત્યઃ સૃષ્ટોઽમ્ઃ સ્વાંશતો મયા ।
મ્લેચ્છરૂપાવતીર્ણાનામસુરાણાં પ્રશાન્તયે ॥ (૩૩)

બૃહત્કથામંજરી અને કથાસરિત્સાગરમાં મુખ્ય તદ્દાવત એ છે કે પહેલાંમાં વિષ્ણુના અંશમાંથી મ્હેચ્છશર્શાકથી વિક્રમાદિત્ય જન્મે છે; ખીજામાં મહેશના અંશમાંથી મ્હેચ્છોની પ્રશાન્તિ માટે વિક્રમાદિત્ય જન્મે છે. આમાં કોઈ ઇતિહાસની કૂંચી છે ?

જંભલદત્તની વેતાલપંચવિશતિ ગદ્યમાં છે. કથાઓના પ્રારંભમાં અને અન્તે શ્લોકો આવે છે. એમાં નાયક 'રાજચક્રવર્તી' શ્રીમાન્ વિક્રમકેસરી' છે. એમાં ક્ષાન્તિશીલને કાપાલિક કહ્યો છે અને ફળનું નામ બિલ્વ-ખીલું આપ્યું છે. ખીજાં આપવાનું બાર વર્ષ ચાલે છે; અને ખીલું રાજના હાથમાંથી પડી જાય છે. કાપાલિક રાજને એકાન્તમાં લઈ જઈને પોતાની માગણી જણાવે છે. પોતાને ઓળખાવતાં કહે છે : રાજન્ ક્ષાન્તિશીલો નામ કાપાલિકોઽહં મહાયોગી । “મૃતકસિદ્ધિના ઉત્તર સાધક તરીકે મહાસાત્ત્વિક પ્રવીણુ પુરુષ-વિશેષને શોધવા સમસ્ત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કર્યા છતાં કોઈ મળ્યો નહિ. પણ અહીં આવીને તમને સકલગુણ-સંપન્ન, મહાસત્ત્વ અને મહાપ્રવીણ એવા જોયા” ઇત્યાદિ. ભાદ્રપદની ચતુર્દશીએ દક્ષિણુ, રમશાનના આયતનમાં રાજને આવવાનું કાપાલિક જણાવે છે. રાજ ત્યાં જાય છે ત્યારે તેને કાપાલિક ધર્ધરા નદીને તીરે તેની ઉત્તર દિશામાં શિંશપા તરુની ઉપરની શાખામાં લટકતા અક્ષતમૃત પુરુષને ખબે મૂકી લઈ આવવા કહે છે; અને સૂચના કરે છે : સત્વરં તમાદાય મૌનેનાગચ્છતુ મવાન્ (૧-૪) આપે મૌન રાખી આવવું.

આમ કથાના પૂર્વ ભાગમાં થોડાક તદ્દાવત છે. એમાં એક મહત્ત્વનો છે ભિક્ષુ શબ્દ દરેક સંપ્રદાયના સાધુઓ માટે વાપરી શકાય. છતાં બૌદ્ધ સાધુઓ માટે ભિક્ષુ-ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી-ભિક્ષુણી શબ્દ વધારે પ્રચારમાં છે. શ્રમણ શબ્દ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓ માટે રૂઠ થયો છે. બૃહત્કથામંજરી અને

કથાસરિત્સાગર અને ક્ષાન્તિશીલને શ્રમણ અને ભિક્ષુ તરીકે નિર્દેશ છે, જોકે કથાસરિત્સાગર એકવાર એને કુતાપસ કહે છે. આથી કાશ્મીરપરંપરામાં ક્ષાન્તિશીલ શ્રમણ કોઈક ઔદ્ધ તાન્ત્રિક છે, જ્યારે જંબલહત્તની પંચવિંશતિકામાં એ કાપાલિક છે અર્થાત્ શૈવ-શાક્ત તાપસ છે.

પરંતુ જંબલહત્તના ગ્રંથમાં અંત ભાગ તદ્દન જુદા છે. કાશ્મીરી પરંપરા વેતાલની પોતાની કથા આપતી નથી, જ્યારે જંબલહત્તની પરંપરા તે આપે છે.

રાજ 'દૃઢ મૌન રાખી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે વેતાલ તેને તેના હિતની સૂચના કરે છે તે પ્રસંગે રાજ પૂછે છે : ' સુડદામાં રહેલા આપ કોણ છો ? અને તમારામાં સર્વજ્ઞતા શાથી રહેલી છે ? તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.' વેતાલ હસીને પોતાનો વૃત્તાંત કહે છે : આ જ રાજધાનીમાં તે એક તેલી જાતિનો ગૃહસ્થ હતો. તેના ઘેર એક જ્ઞાની આવીને રહ્યા. તેમની તેણે સારી સેવા કરી. તેથી સંતુષ્ટ થઈ તે જ્ઞાનીએ જતી વખતે જ્ઞાનસિદ્ધિ આપી, અને વચન લીધું કે એમનો પુત્રસમાન પૂર્વસેવક જે આવવાનો હતો તે આવે ત્યારે તેને એ જ્ઞાનસિદ્ધિ આપવી. એમ જો એ ન કરે તો એના શાપથી તેલીનું વિપરીત મરણ થાય.—અને વેતાલ હસીને રાજને એતવે છે કે 'તું અમારા ઉપદેશની અવહેલા-અનાદર કરીશ નહિ ?' રાજ વાત આગળ ચલાવવા કહે છે એટલે વેતાલ કહે છે કે પેલો શિષ્ય આવ્યો અને પૂછ્યું કે તેના ગુરુ ક્યાં છે, અને તેને વિષે શી ગોઠવણ કરી ગયા છે. તેલીએ કહ્યું કે ગુરુ દેશાન્તર ગયા છે અને શિષ્ય માટે કશું કરી ગયા નથી. શિષ્ય નિરાશ થઈ, વિલાપ કરતો ચાલ્યો જાય છે. પરંતુ ગુરુવચનને અન્યથા કરવાથી એને મનમાં મોટો ભય રહેવા લાગ્યો.

પછી દૈવયોગે રાજલવનમાં ચોરી થઈ અને એમાં અશ્વશાળામાંથી એક ઘોડો પણ ચોરાએ ઉપાડ્યો, પરંતુ ચોરા એને તેલીના ધરના દરવાજા આગળ આંધી નાસી ગયા. તેલીને ચોર ઠરાવી રાજએ શૂળીએ ચઢાવ્યો. શૂળી ઉપર રહ્યા રહ્યા

'યોગબલ' વડે સમાધિથી પ્રાણોને ક્રમે ક્રમે બહાર કાઢતાં તેનું હૃદય પડી ગયું. એ પછી તે સામે આવેલા ધર્મારાના તીરે ઊગેલા વૃક્ષ ઉપર વેતાલરૂપે અધિષ્ઠિત થઈ વિશ્રામ કરતો રહ્યો.

પેલો શિષ્ય ફરતો ફરતો હિંદુલાદેવીની પાસે આવેલી ધર્મશાળામાં આવ્યો અને ત્યાં ગુરુને જોયા અને સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યો. ગુરુએ કહ્યું તૈલિકને એના પાપનું ફળ મળી ગયું છે. તે હવે વેતાલથી અધિષ્ઠિત પ્રેત થઈ શિંશપાના ઝાડની ડાળીએ મંગલ-કોટિ રાજધાનીમાં ધર્મારાના તીરે લટકતો રહ્યો છે. ગુરુએ શિષ્યને શ્રી વિક્રમાદિત્યની રાજધાનીએ જઈ તેની મદદથી સાધના કરવાની સલાહ આપી. આ શિષ્ય તે ક્ષાન્તિશીલ કાપાલિક. આજીનો કથા ભાગ કાશ્મીરી પરંપરાને મળતો છે. રાજ પૂજા કરી બલિ અર્પી સ્તુતિ કરે છે, અને માંગે છે : પરિતુષ્ટા મમ્ । ઋદ્ધિસિધ્ધી મારી થાય એમ આપ.' રાજ આમ બોલે છે ત્યાં દેવીના મંદિરમાં ગંભીર 'અદ્દહાસ' થાય છે અને આદેશ આવે છે : હે મહાસાત્ત્વિક રાજન્ ! સો વર્ષ જીવ ! અખંડિત પ્રતાપથી ચક્રવર્તી તરીકે રાજ્યસુખ ભોગવ. તાલ-વેતાલની ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ તેને સુસિદ્ધ થાઓ ! એમ બોલીને દેવી અંતર્ધાન થઈ (પૃ. ૬૮-૭૧).

આમ આમાં વિષય કે મહેશ કોઈ વરદાન આપવા આવતા નથી.

કથા કરવી એ માનવસમાજનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો એક વિનોદ છે. એમાં મનોરંજન સાથે સારરૂપે કંઈક કંઈક બોધ હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષની પ્રેમકથાઓ, વીર પુરુષોનાં પરાક્રમો, અલૌકિક તત્ત્વોના ચમત્કારો, તાન્ત્રિકો, બાવાઓ આદિનાં કરતૂકો અને એવી કંઈક કંઈક મનને રંજિત કરવાની અને ચમત્કૃત કરવાની સામગ્રી એ કથાઓમાં હોય છે. માનવસમાજનો આ વિનોદ આજે પણ જુદા જુદા સ્વરૂપે ચાલુ છે અને માનવમનની કુતૂહલ-પ્રિયતાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો માનવપ્રાણીમાં મનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારથી આ સામાજિક પદાર્થ હયાતીમાં આવ્યો લાગે છે. કથાવાર્તા માનવ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગ લાગે છે.

રમણુભાઈની તત્ત્વમીમાંસા

જયેન્દ્રકુમાર આ. યાજ્ઞિક

૨. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ :

રમણુભાઈના મત પ્રમાણે ઈશ્વર નિર્ગુણ નથી, પણ સગુણ છે. ઈશ્વરને નિર્ગુણ ગણી શકાય જ નહિ એવો પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં રમણુભાઈ લખે છે કે, “ઈશ્વર છે તેનો અર્થ જ એ કે એક ગુણવાળાનું અસ્તિત્વ છે; વળી, અસ્તિત્વ એ પણ ગુણ છે, તેથી ગુણ વિનાના અસ્તિત્વની કલ્પના જ ભ્રમમૂલક છે, ઈશ્વર છે એમ કહ્યા પછી તે નિર્ગુણ છે, ગુણ વિનાનો છે એમ કહી શકાય નહિ. ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ પણ ગુણ જ છે. માટે સગુણ ઈશ્વરની કલ્પના જ યોગ્ય છે. નિર્ગુણ એ પણ એક ગુણ છે; ગુણ વિનાનાની કલ્પના તર્કવિરુદ્ધ છે.” (૧. ૧૪૯-૧૫૦)

ઈશ્વર સગુણ છે એમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તે સાકાર છે. સગુણ ઈશ્વર સાકાર હોવો જોઈએ અને જે તે નિરાકાર હોય તો તેને નિર્ગુણ જ ગણવો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતાને રમણુભાઈ ‘સ’ અને ‘નિ’ અક્ષરોના અનુપ્રાસથી ઉત્પન્ન થયેલી ભ્રાંતિ ગણાવે છે. અને વિશેષમાં જણાવે છે કે, જેને આકાર હોય તેને જ ગુણ હોઈ શકે એવો કોઈ સાર્વત્રિક કે આવશ્યક નિયમ છે જ નહિ. મનુષ્યનો આત્મા નિરાકાર, છતાં જ્ઞાન, આનંદ, અમરત્વ ઇત્યાદિ અનેક ગુણોનું ભાજન છે. ગુણ અને આકારને અવશ્ય સંબંધ હોવાનું કંઈ કારણ છે જ નહિ, અને કોઈ કદી તે બતાવી શક્યું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ નિર્ગુણતા પણ એક ગુણ છે.” (૧. ૧૫૧)

નિરાકાર સગુણ ઈશ્વરના તમામ ગુણોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન આપણે મેળવી શકતા નથી, કારણ કે “એ તો અનંતતાનો વિષય છે અને આપણી અલ્પમતિથી તેનું અવગાહન થઈ શકતું નથી.” (૧. ૧૫૧) આમ

અનંત ગુણ ધરાવનાર “ઈશ્વરના મુખ્ય મુખ્ય ગુણોનો જ મનુષ્ય વિચાર કરી શકે છે.” (૧. ૧૫૧)

માણસ જેનો વિચાર કરી શકે તેવા ઈશ્વરના ગુણોમાં (૧) ઈશ્વર જગતનો ચૈતન્યમય કર્તા છે અને (૨) સદાયરણુનું મૂળ છે એ બે ગુણો સૌથી વધારે મૂળભૂત છે. ઈશ્વરના આ ગુણોમાં માનવા માટેનાં રમણુભાઈએ આપેલાં કારણોનો નિર્દેશ ઈશ્વરના અસ્તિત્વની ચર્ચા વખતે થઈ જ ગયો છે અને તેથી એ કારણોનું અહીં પુનરુચ્ચારણ કરવાનું આવશ્યક નથી. રમણુભાઈના મત પ્રમાણે ઈશ્વરના આ બે મૂળભૂત ગુણોમાંથી (૩) ઈશ્વર પ્રકૃતિથી પર છે અને (૪) તેમાં પુરુષત્વ (Personality) છે એ બે ગુણો દ્વિતિ થાય છે. પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને તેની મર્યાદાઓથી પર ગણવો જ જોઈએ, કારણ કે “સૃષ્ટિમાં નથી તેવો સ્પષ્ટત્વનો ગુણ ઈશ્વરનો છે, અને પ્રકૃતિમાં કે મનુષ્યમાં નથી તેવી સદ્ગુણની આદર્શભૂત તથા પ્રમાણભૂત ભાવનાનો ઈશ્વર ભંડાર છે.” (૧. ૧૫૮)

ઈશ્વરમાં પુરુષત્વનો ગુણ છે એમ કહેતી વખતે રમણુભાઈ એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, “ઈશ્વરને પુરુષ, પુરુષોત્તમ કહ્યા છે તેમાં પુરુષનો અર્થ ‘મનુષ્ય જેવા આકારવાળા કે રૂપવાળા’ એવો નથી. ‘ઈચ્છા-શક્તિ વાપરનાર સમળ તત્ત્વ’ એ જ પુરુષ શબ્દનો અર્થ છે. એ શબ્દ માત્ર જે સ્થિતિ છે તે પરથી વિચારની અનુકૂલતા સારુ કલ્પેલું, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિનાનું, ભાવવાચક નામ નથી, પણ તર્ક કરી સંકલ્પાનુસાર કૃતિ કરવાની શક્તિવાળા ઈચ્છા કરનાર અસ્તિત્વનો વાચક છે.” (૧. ૧૫૮) આમ, રમણુભાઈના મત પ્રમાણે “ઈચ્છાબળનો વ્યાપાર કરનાર

આત્મા પુરુષ કહેવાય છે.” (૧. ૧૬૧) ઈશ્વર સૃષ્ટિની રચના કરવામાં અને તેમાં નીતિને પ્રવર્તાવવામાં ઇચ્છાબળનો વ્યાપાર કરે છે અને તેથી તેનામાં પુરુષત્વ છે. રમણભાઈ કહે છે કે, “મનુષ્ય પણ એવો પુરુષ છે, પણ તે માત્ર અલ્પશક્તિ જીવાત્મા છે.” (૧. ૧૬૨) જ્યારે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને તેથી જ તેને પુરુષોત્તમ કહે છે. આમ “ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સર્વથી ઉપ્કૃષ્ટ છે.” (૧. ૧૪૦) આના પરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે ઈશ્વર અદ્વિતીય છે અને તેને સેતાન જેવા કોઈ તરવને સામનો કરવો પડતો નથી. આ સંદર્ભમાં ક્રિશ્ચિયાનિટીની ટીકા કરતાં રમણભાઈ લખે છે કે, “ઈશ્વરની સહ-ધર્મ મૂર્તિ વિરુદ્ધ એક દુરાચાર મૂર્તિ વર્ગ છે અને તે વર્ગને ઈશ્વર સાથે વિગ્રહ ચાલે છે; આ અને આવા ક્રિશ્ચિયાનિટીના મત પ્રાર્થના સમાજને અમાન્ય છે. એટલું જ નહિ, પણ તે સમાજ એમ દૃઢ વિશ્વાસથી માને છે કે એ મત ગ્રહણ કરાય તો ઈશ્વરના અદ્વિતીયત્વ, સર્વશક્તિમત્ત્વ, નિરાકારત્વ, ન્યાયમત્ત્વ વગેરેમાં મોટી ખામી આવે.” (૧. ૩૯-૪૦)

ઈશ્વરના ઉપયુક્ત મુખ્ય ગુણોની સાથે અનિવાર્યપણે સંકળાયેલા ઈશ્વરના બીજા ગુણોનો ઉલ્લેખ કરતાં રમણભાઈ લખે છે કે, “નિરાકાર, નિરંજન, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી, કરુણામય, ભક્તવત્સલ, પરમપવિત્ર, સત્યમૂલ, અનાદિ, અનંત, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણ એકબીજા સાથે સંબંધ છે. તેમાંનો પ્રત્યેક બીજા સર્વનો સહચારી છે, તે છૂટા પડી શકતો નથી કે ઓછો થઈ શકતો નથી.” (૧. ૧૪૧) આના પરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈશ્વર અવિકારી છે. “અને તેમાં કદી પણ વ્યય કે ફેરફાર થતો નથી, તેની પવિત્રતામાં ફેરફાર થતો નથી, તેની દયામાં ફેરફાર થતો નથી, તેના ન્યાયમાં ફેરફાર થતો નથી, તેના સત્યમાં ફેરફાર થતો નથી, તેમ તેના નિરાકાર ચૈતન્ય રૂપમાં પણ ફેરફાર થતો નથી. તે કદી આકારવાળો કે જડયુક્ત થતો નથી. એવા ઈશ્વર અવ્યક્ત જ રહે છે, ઇન્દ્રિયોથી દેખાય એવો આવિર્ભાવ પામતા જ નથી.” (૧. ૧૪૦)

રમણભાઈના મત પ્રમાણે ઈશ્વરના નિરાકારી, અવિકારી અને અવ્યક્ત સ્વરૂપ સાથે ઈશ્વરના સાકારપણાનો કે અવતારનો સિદ્ધાંત બિલકુલ સુસંગત નથી, કારણ કે “સાકાર નિરાકાર હોઈ શકે નહિ, સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ, અનાદિ હોઈ શકે નહિ, અનંત હોઈ શકે નહિ, કોઈ વ્યક્તિ મનુષ્ય કે પ્રાણી પરમપવિત્ર હોઈ શકે નહિ, જે જે ઈશ્વરના વ્યક્ત અવતાર મનાય છે તે સર્વ કેઈ વિકારથી ચલિત થયા છે. કૃષ્ણ કામથી ચલિત થયા હતા, રામ સીતા તરફ અન્યાયી થયા હતા, પરશુરામ ક્રોધયુક્ત થયા હતા, વામને બલિને મેતરવા છલ ક્યું હતું. આ સર્વ અવતારમાં ઈશ્વરના શુદ્ધત્વ, ન્યાયકારિત્વ, શાન્તરૂપત્વ, સત્યનિત્યતાના ઇત્યાદિ ગુણોને યાદ આવે છે, તેનું વિકારાધાત્વ રહેતું નથી. એ અવતારોની કથામાં ઈશ્વરના સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમત્ત્વ પણ રહેતાં નથી. રામને સીતાના હરણની ખબર ન પડી, વિષ્ણુને દૈત્યો સાથે લડ્યું પડ્યું અને તેમાં વારાફરતી હારજીત થઈ; ઈશ્વરના અવતારનાં આ ચરિત હોય તો જે અવ્યય છે તેનું સર્વજ્ઞત્વ કે સર્વશક્તિમત્ત્વ એક ક્ષણ પણ કેમ જતું રહે કે ઓછું થાય?” (૧. ૧૪૨) આનો અર્થ એ કે ઈશ્વર અવ્યય છે. અને “અવ્યસ્વરૂપે જ આ માને જણાય છે. અણુદ્ધિ મૂર્ખ લોકો જ ઈશ્વરને વ્યક્તિ પામેલા, અવતરેલા કે સાકાર માને છે.” (૧. ૧૪૦-૧૪૧)

આમ, આપણે કોઈ એ છીએ કે રમણભાઈ ઈશ્વરના કર્તૃત્વ અને વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે અને તેના સાકારપણાનો તેમ જ અવતારનો સિદ્ધાંતનો નિષેધ કરે છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગેની આ પ્રકારની વિચારણા તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં લાગ્યે જ જેવા મળે તેવી છે. આ પ્રકારની વિચારસરણીની દુર્લભતાનું કારણ તેમાં રહેલી આંતરિક અસંગતિ છે. રમણભાઈ કહે છે તેમ (૧) જે ઈશ્વર આકાર કે અવતાર ધારણ કરવાને લીધે તેના મૂળ સ્વરૂપમાંથી વ્યુત થયેલો ગણાતો હોય તો સૃષ્ટિની રચના અને તેમાં નીતિની સ્થાપના કરવાનો સંકલ્પ અને તેને લગતો પ્રયત્ન કરવાને લીધે પણ પોતાનામાં જ

સ્વસ્થ અને નિત્યતૃપ્ત એવા પરમતત્ત્વની પદ્ધતિમાંથી ઈશ્વર ચલિત થાય છે એમ ગણાવું જોઈએ અને (૨) જે સૃષ્ટિરચના અને નૈતિક સંચાલનને લગતી પ્રવૃત્તિઓને લીધે માનવીય મર્યાદાઓથી મુક્ત અને દિવ્ય એવા ઈશ્વરના સ્વરૂપને હાનિ પહોંચતી ન હોય તો એ જ કારણસર ઈશ્વરના સાકાર રૂપ કે અવતારને કારણે પણ ઈશ્વરના દિવ્ય સ્વરૂપ પર કશી જ વિપરીત અસર થતી નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ એ દલીલોમાં રજૂ થતી એ તત્ત્વ-દૃષ્ટિઓ પરસ્પરની વિરોધી છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગેની વિચારણામાં રમણભાઈએ અને દલીલોના અર્ધા અંશનો સ્વીકાર કર્યો છે અને અર્ધા અંશનો નિષેધ કર્યો છે. આને પરિણામે તેમની વિચારણા તાત્ત્વિક વિચારણા માટે અત્યંત આવશ્યક એવા આંતરિક સુસંગતતાના ગુણથી વંચિત રહી જાય છે.

અહીં સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે રમણભાઈએ આવી અસંગતિ કેમ ઊભી કરી? અથવા તો તે પ્રત્યે તેમનું ધ્યાન કેમ ન ગયું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કદાચ એ હોઈ શકે કે રમણભાઈ સુધારાવાદી ચિંતક હતા અને તેથી એ શક્ય છે કે તેમણે ધાર્મિક આચારવિચારમાં સુધારો દાખલ કરવાના આશયથી ઈશ્વરના સાકારત્વનો અને તેના જગત સાથેના જીવંત સંબંધનો નિષેધ કર્યો હોય. રમણભાઈનો આશય ગૂંમે તે હોય, પરંતુ જેવી રીતે કેટલીક ફેશનો નવી કલાદૃષ્ટિ રજૂ કરવાને અદ્વે કેવળ વિચિત્રતા જ ઊભી કરે છે તેવી રીતે રમણભાઈની ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગેની વિચારણા પણ નવો સમન્વય સ્થાપવાને અદ્વે એક પ્રકારની વિચિત્રતા જ રજૂ કરે છે.

(ક્રમશઃ)

સાબાર સ્વીકાર

સાબરમતી આશ્રમ સુરક્ષા અને	
સ્મારક ટ્રસ્ટ : અમદાવાદ	
મહાદેવભાઈની ડાયરી (પુ. ૯) :	
ચંદુલાલ ભ. દલાલ	૬-૦૦
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ	
કૃષ્ણાવતાર-ખંડ ૩ : કનૈયાલાલ મુનશી	૧૨-૦૦
રાય કરણુલો : ધૂમકેતુ	૬-૦૦
આદ્યકવિ વાલ્મીકી : ધીરજલાલ ડો. શાહ	—
વિદ્યાર્થી વાચનમાલા સં. જયભિખુ	—
સાહિત્ય વિવેક : અનંતરાય મ. રાવળ	૫-૦૦
કાવ્યભાવના : હીરાબહેન રા. પાઠક	૬-૦૦
શામળકૃત ચંદ્રાવતીવાર્તા „ „	૯-૦૦
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ	
ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ :	૧૬-૫૦
પ્રાન્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા	
બહુચરાજી : પ્રા. નરોત્તમ માધવલાલ વાળંદ	૩-૫૦

વૉરા એન્ડ કું. પ્રા. લી. મુંબઈ	
અમેરિકાની લોકશાહી :	
વિલિયમ એચ. રીડર	૬-૦૦
આપણું શરીર : અનુ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	૩-૦૦
વિજળીની વિસ્મયકારક દુનિયા :	
અનુ. ભારદ્વાજ વિ. વાસુ	૩-૦૦
ભારત દર્શન : કાકાસાહેબ કાલેલકર	૨-૫૦
વિકસતું વિજ્ઞાન ભાગ-૧ :	
સં. ગ્લેન ઓ. ખ્વો	૩-૦૦
વિકસતું વિજ્ઞાન ભા. ૨ :	
„ ગ્લેન ઓ. ખ્વો	૨-૦૦
તાર્કિકો : મકરન્દ દવે	૧-૦૦
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના	
જીવનપ્રસંગો : મુકુલ કલાથી	૧-૫૦
મહાન શિક્ષિકાઓ : એલિસ કલેમિંગ	૨-૦૦

રંગભૂમિને નાટકો કેમ મળતાં નથી? રમણીકલાલ જયશંદભાઈ દલાલ

પ્રશ્ન જરા વિચિત્ર છે, નહીં ?

નાટકો લખાય છે. નાટકો લખવાય છે. જેને જેવું જોઈએ તેવું મળી રહે છે. રંગભૂમિ ચાલે છે, ચાલતી આવી છે અને ચાલતી રહેવાની છે; છતાં આપણે પૂછીએ છીએ : રંગભૂમિને નાટકો કેમ મળતાં નથી ? જરા વિચિત્ર નથી લાગતું ?

કદાચ એમ હશે : અત્યારે જે નાટકો સુલભ છે, સરળતાથી હાથ ચડે છે એથી નથી અદાકારોને સંતોષ, છે નથી સંચાલકોને સંતોષ કે નથી પ્રેક્ષકોને સંતોષ. એટલે સંચાલકો, અદાકારો ને પ્રેક્ષકો ત્રણેયને સંતોષ આપે એવાં નાટકો મળતાં નથી, એ ફરિયાદમાં તથ્ય માની શકાય ખરું ને તે અંગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિચારવિનિમય કરે એ સુચોગ્ય પણ ખરું.

એવો પણ એક જમાનો હતો જ્યારે નાટકો લખવાતાં : પૂરખહારથી લખવાતાં ને તેથી સંચાલકો, અદાકારો અને પ્રેક્ષકોને પણ સંપૂર્ણ સંતોષ મળતો. કમનસીબે એ જમાનો જણે સરજ્યો હતો, જોયો હતો ને માણ્યો હતો એ વ્યક્તિઓ પણ આજે અદૃશ્ય થતી જાય છે. એનો સંપૂર્ણ લોપ થઈ જાય તે પહેલાં એનો સમગ્ર રીતે સંપૂર્ણ લાલ ઉઠાવી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે.

એ જમાનામાં નાટકો સફળ થતાં ને સૌ કોઈને સંપૂર્ણ સંતોષ આપતાં અને આજનાં નાટકો સર્વને સંતોષ આપી શકતાં નથી અને તેથી સફળ થતાં નથી એ પરિસ્થિતિનો ઊંડો અભ્યાસપૂર્ણ ખ્યાલ ઊભો કરવાની જરૂર છે ને એ ખ્યાલ આવી ગયા પછી પરિસ્થિતિની ઊણપો ટાળવા સક્રિય ને સંગઠિત પ્રયાસો થવાથી આવશ્યકતા છે.

આ એક જટિલ કાર્ય છે ને તે પાર પાડવા

માટે સહદયી ભેખધારીઓની જરૂર છે. એકલદોકલ વ્યક્તિનું આ કાર્ય નથી. આ કાર્ય માટે આ જમાનામાં તો રાજ્યાશ્રય પણ મળી શકે તેમ છે. પરંતુ આ કાર્ય પાર પાડવા કોણ કટિબદ્ધ થાય છે ?

કવિચિત્રકાર શ્રી કૃલચંદભાઈ શબ્દોમાં કહીએ તો : 'સૌને સૌ સૌની પડી, કોણ પીડ પરાઈ જાણે ?'

જમાનો જ પલટાઈ ગયો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને થોડા પરિશ્રમે વધુ લાભ ઉઠાવવાની લાલસા જાગી છે. કાર્ય કાર્યની ખાતર કરવાની, એને સંપૂર્ણ ને સફળ બનાવવા ખાતર પરિશ્રમ ઉઠાવવાની અને એ કાર્યને એક અમર કૃતિ બનાવી દેવાની કોઈને પડી નથી. આદર્શને પહોંચી વળવા જાત ધસી નાખવાની કોઈને તમન્ના નથી. સરકારી તંત્રમાં પણ મારું-તારું, પક્ષાપક્ષી ને ખેંચાખેંચીનો પાર નથી. વાડા-બંધી ને જૂથબંધીનો સુમાર નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આ આદર્શની વાતો અમર કૃતિઓ સર્જવાની કલ્પનાની ને તે ઉપર મંડળમાં ચર્ચા કરવાની શી ફલશ્રુતિ હશે તે જ સમજાતું નથી; પરંતુ બીજા વાવનાર જગતનો તાત જેમ કયું બીજા ફૂલશે ને ફાલશે તેનો વિચાર કરતો નથી ને કર્યાંક એકાદ બીજા પણ અમૃત ફળ આપી જાય તો સંતોષ માને છે તેમ આપની આગળ હું મારાં આ મંતવ્યો રજૂ કરું છું.

આપણા પ્રશ્નની ભૂમિકા સમજવા ગુજરાતી રંગભૂમિ જ્યારે પૂરખહારમાં હતી એ રંગભૂમિના સુવર્ણકાળમાં જરા ડોકિયું કરી લેવું પડશે. એ વળી ભૂતકાળના પણ ત્રણ તપ્પાકા હતા. પ્રથમ તપ્પાકો આદર્શ રંગભૂમિ ઊભી કરનાર મરજીવા ભેખધારીઓનો હતો. એમણે જાતે નાટકો લખ્યાં ને જાતે લખ્યાં. સૌ પ્રથમ મુંબઈને રંગભૂમિનો નાદ લાગ્યો ને એને મળી ગયા ગુજરાતી ભાષાના પ્રખર

સાક્ષર શ્રી રણુછોડભાઈ ઉદયરામ દવે. મુંબઈને ગુજરાતી નાટકો જોઈતાં હતાં. શ્રી રણુછોડભાઈએ નાટ્યોત્કર્ષ માટે સલામતી કેળવી, જવાબદારી ઉપાડી એને સિદ્ધ કરી. અસલ ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના આદર્શ અનુસાર નાટકો લખવાનો સંકલ્પ કર્યો; એટલું જ નહિ, પણ એ આદર્શ મુજબનાં તે નાટકો લખવાય એવો આગ્રહ રાખ્યો. એ શિક્ષક હતા તે એમને એમના જેવા જ મરજવા શિક્ષકો મળી ગયા. તે બધાએ ભેગા મળી એક આદર્શ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઊભી કરવા માટે પરસ્પર ભેખ લીધો. એ બધાએ ભેગાં મળી ઈસ્વી સન ૧૮૭૫ની સાલમાં સ્થાપી “નાટક ઉત્તેજક મંડળી.” એ દ્વારા શ્રી રણુછોડભાઈએ છ દશકા સુધી એકલે હાથે નાટ્યો-પાસના કરી. નાટક ને રંગભૂમિને એમણે સમાજ-જીવનનાં પ્રતિબિમ્બ માન્યાં-મનાવ્યાં, સાચા અર્થમાં નાટકને લોકપ્રિય બનાવ્યું તે ગુજરાતી લેખકવર્ગને નાટ્યાભિમુખ કર્યો. ભારતીય નાટ્યમાં કાવ્યનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે એ પરંપરા એમણે જળવી રાખી જેવું પાત્ર તેવી ભાષા ચોક્ક. કાળાનુસાર વેષભૂષા રાખી. સમકાલીન પ્રશ્નોની આલોચના ને સાંસ્કૃતિક સલામતતાની સાથે અર્થસાધક અભિવ્યક્તિ અર્થે નાટ્યસ્વરૂપના મહત્ત્વનો વ્યવસ્થિત સ્વીકાર થયો.

મુંબઈની ગુજરાતી રંગભૂમિની હવા અમદાવાદમાં આવી ને અમદાવાદમાં પણ છ મરજવા મિત્રોએ એકઠા મળી ઈસ્વી સન ૧૮૮૦માં સ્થાપી શ્રી દેશી નાટક સમાજ. એના સ્થાપક પણ હતા એક શિક્ષક શ્રી કેશવલાલ અધ્યાપક. એમને મળી ગયા બીજા શિક્ષક શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાજી ઝવેરી. એમણે નાટ્યસર્જન તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. નાટકો લખ્યાં અને તે રંગમંચ પર રજૂ કર્યાં. નાટકની ભાવના અસરકારક રીતે પ્રગટ કરી. કલાકારો પાસે ધાર્યું કામ લીધું. સંસ્કારી નાટકસાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેની પોતાનાં સંસ્કારી નાટકોથી પ્રસક્ષ પ્રમાણભૂત પ્રતીતિ રાવી. આવી સમાજસુધારણા, લોકશિક્ષણ ને જનસેવા—એ ધ્યેય માટે સમગ્ર જીવન ન્યોજાવર કર્યું. ઉત્તમોત્તમ નાટકોની સાર્વજનિક સૃષ્ટિ સરજી.

ને અમદાવાદની હવાને સૌરાષ્ટ્ર પહોંચતાં વાર શી? મોરબીમાં આવા જ એક લેખકારી શ્રી વાઘજી આશારામ ઝોઝાએ પોતાનાં સર્ગાં ને મિત્રોને એકઠાં કરી રચના કરી શ્રી મોરબી આર્થ સુબોધ નાટક મંડળીની. ઈસ્વી સન ૧૮૭૮ની એ સાલ. શ્રી વાઘજીભાઈ પણ શિક્ષક હતા. ગુજરાતી રંગભૂમિની રચના આમ શિક્ષકોએ કરી તેથી જ તે સાર્થકતાને વરી. શ્રી મોરબી આર્થ સુબોધ નાટક મંડળીના બધા જ ભાગીદારો શ્રી નૃસિંહાચાર્યના શિષ્યો એટલે નાટકની રજૂઆત પરત્વે તેમની સદાયારવૃત્તિની શિષ્ટ અસર પડી. નાટ્યવ્યવસાય ઉપદેશનો, બોધ-પ્રસારનો પવિત્ર ધંધો મનાયો. લોકમાનસ ઉત્તરોત્તર નાટ્યાભિમુખ થયું. કંપનીમાં પવિત્ર વાતાવરણ જન્મ્યું. શ્રી વાઘજીભાઈની નાટ્યલેખનની પદ્ધતિ સરલ, સાદી ને બોધક હતી, કાવ્યશક્તિ નૈસર્ગિક હતી, અદાકારો ઉમંગી હતા ને નાટકો જાતી દેખરેખ નીચે લખવાતાં.

આમ ગુજરાતી રંગભૂમિનો પ્રારંભ શિક્ષક-લેખકોએ કર્યો. કોઈપણ કાળમાં નાટક; નવલિકા કે નવસકથાની સફળતાનો આધાર એના વસ્તુ પર હોય છે. લેખકે જાતે જ નાટકનું કાર્ય ઉપાડ્યું એટલે નાટ્યવસ્તુ ઉપર મુખ્ય ધ્યાન અપાતું રહ્યું. અને નાટ્યવસ્તુનું મુખ્ય આકર્ષણ જ પ્રેક્ષકોને જકડી રાખતું રહ્યું.

આ હકીકત અર્વાચીન રંગભૂમિએ પણ સ્વીકારવા જેવી છે. નાટકનું વસ્તુ સરસ હશે તો નાટક સફળ થવાનું જ. એટલે સુંદર નાટ્યવસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ખ્યાતનામ લેખકોને રંગભૂમિ પ્રતિ અભિમુખ કરવા આવશ્યક છે. અગાઉ તો લેખકો જ નાટ્યસંસ્થાના સ્થાપકો ને સંચાલકો હતા. તેથી ઉત્તમોત્તમ નાટ્યવસ્તુ આલેખવાનો એમનો આદર્શ રહેતો ને એમની કૃતિ તેથી સફલતા વરતી જ.

એટલે એ જમાનામાં—શ્રી રણુછોડભાઈ, શ્રી ડાહ્યાભાઈ કે શ્રી વાઘજીભાઈના સમયમાં—જે રંગભૂમિની પ્રણાલિકા સ્થાપિત થઈ ગઈ હોત, જે ઉત્તમ રંગભૂમિ જટલી માલિકની હતી તેટલી જ

નાટ્યકારની હોત, તે પછીના લેખકોની શક્તિ કોઈ જુદી અને વધારે સમૃદ્ધ રીતે ફળી હોત. પરિણામે ઉત્તમ સાહિત્યશક્તિ રંગભૂમિ પ્રત્યે આકર્ષાઈ નહીં. પરિણામે સાક્ષરોને રંગભૂમિ પ્રત્યે જુગુપ્સા થઈ.

ત્યાર પછી રંગભૂમિનો ખીજો તબક્કો શરૂ થયો. એમાં નાટક ભજવતી સંસ્થાઓ ઊભી થઈ. નાટક કંપનીના માલિકોનું વર્ચસ જામ્યું. શ્રી છોટાલાઈ મૂળચંદ પટેલ વગેરેએ શ્રી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીનું સંચાલન સંભાળ્યું. અમદાવાદમાં શ્રી ઘેલાભાઈ દોલતરામ દલાલે શ્રી દેશી નાટક સમાજ લિમિટેડ ને સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી મૂળજીભાઈ આશારામ ઓઝાએ શ્રી મોરબી આર્ચ સુબોધ નાટક મંડળીનો વહીવટ હાથમાં લીધો. આ સંચાલકોએ કવિઓ, નાટ્યલેખકોનાં આદરમાન કર્યાં ને સારાં નાટકો લખાવ્યાં. સારાં અદાકારોને એકઠા કરી, કેળવી, સારું વેતન આપી સંતોષ્યા. એટલું જ નહિ, પણ નાટકની સજવટ માટે સમગ્ર આર્થિક પાસાની જવાબદારી પોતાને શિર ઉઠાવી લીધી.

આ જમાનામાં પણ રંગભૂમિનો વિકાસવણ્યથંબો આગળ વધ્યો જ. સમર્થ લેખકોને પડખે રાખી, તેમની પ્રતિષ્ઠા જળવી સારાં નાટકો લખાવ્યાં. કવિનાટ્યકાર શ્રી મૂળશંકર મુલાણી, કવિ શ્રી છોટાલાલ રણદેવ, શ્રી નથુરામ સુંદરજી શુક્લ, કવિ-ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદભાઈ ઝવેરદાસ શાહ વગેરેએ ઉત્તમ કલાપૂર્ણ કૃતિઓ ગુજરાતી રંગભૂમિને સાદર કરી. કવિ-ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદભાઈએ તો ગીર્વાણ ગિરાનાં મશહૂર નાટકો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં. છતાં આ જમાનામાં નાટક અટક્યું ને તખ્તો આગળ આવ્યો. નટ સર્વોપરી થયો. નાટ્યકારના નાટકને અદલે નટનું નાટક આવ્યું. આંતરિક તેજને અદલે બાહ્ય ઝળહળાટોને વધારે સ્થાન મળ્યું. પરિણામે શ્રી દયારામ વસનજી, શ્રી જયશંકર 'સુંદરી', શ્રી બહુપ્રસાદ મહેતા, શ્રી અસરકુમાર, શ્રી મોહનલાલ, ભારતર ત્રિકમ, બાઈ મુન્નીબાઈ વગેરે નટોની બોલબાલ થઈ. કેટલીક વાર તો નાટકના પાત્રને અનુરૂપ નટ શોધવાને અદલે સંસ્થામાં જ નટો હોય તેને અનુલક્ષી

નાટકો લખાવા માંડ્યાં ને તેથી સ્વભાવિક રીતે જ નાટકનું પોત પાતળું પડ્યું.

નાટ્યકૃતિની સફલતા માટે હંમેશાં નાટ્યવસ્તુની પસંદગીને જ મહત્વ આપવું જોઈએ. નાટક પસંદ કરી એનાં પાત્રોને અનુરૂપ અદાકારો હાથ કરવા મન્યન કરવું ઘટે. એટલે પ્રયેક નાટ્યસંસ્થાના સંચાલકો સૌ પ્રથમ સારી કૃતિ પસંદ કરી, તેના લેખકને યોગ્ય આદરમાન દઈ તેની સુયોગ્ય દોરવણી મેળવવી જોઈએ. એક કૃતિને એનો લેખક જેટલું સમજે છે તેટલું અન્ય કોઈ જ સમજી શકતું નથી. એટલે તેનો સહકાર સાધવાથી કૃતિને અવશ્ય સફલતા મળે છે. વળી લેખકને યોગ્ય પુરસ્કાર પણ મળવો જોઈએ. આજના કપરા જમાનામાં એને પણ પેટ વળગેલું છે એ સંચાલકોએ ભૂલવું ન જોઈએ.

લેખક પછી નટમંડળનો પ્રશ્ન આવે. કૃતિ પસંદ કર્યાં પછી તેના દરેક પાત્રને યોગ્ય નટ શોધી કાઢવો જોઈએ. સિનેમામાં જેમ હવે 'ફ્રી લેન્સર'ની પ્રથા શરૂ થઈ છે તેમ અદાકારોએ પણ પોતાની આગવી પ્રતિભા કેળવવી જોઈએ, જેથી એ પ્રકારના પાત્ર માટે એની વરણી થયા વિના રહે જ નહિ. તે ઉપરાંત આખીયે કૃતિનાં પાત્રોનું સંકલિત ને સંગઠિત કાર્ય પણ આવશ્યક છે 'ટીમવર્ક' હોય તો જ કૃતિને સફળતા વરે. માટે દરેક અદાકારે પૂરી સંનિધ સાથે પોતાની અદનામાં અદની ભૂમિકા પણ સફળ બનાવવા પ્રયાસ આદરવો જોઈએ.

ત્યારપછી આવે કૃતિનો રિયાઝ. અર્વાચીન કાળમાં સમયની બહુ તંગી પડે છે. દરેકને ઉતાવળ હોય છે. પણ ઉતાવળા સો આવરા. ઉતાવળ કરવાથી કદી સફળતા સાધી શકાય નહીં. અત્યારનાં મોટા ભાગનાં નાટકો પૂરતા રિયાઝ સિવાય જ નિષ્ફલ જાય છે. અગાઉ એક નાટકની ત્રણ ત્રણ કે છ છ મહિના સુધી તૈયારીઓ ચાલતી. ત્યારે દિગ્દર્શક કોરડો લઈ બેસતો ને નજીવી ગલતી પણ ચલાવી લેવામાં આવતો નહિ. આમ પૂરો પરસેવો પાડવામાં આવતો ત્યારે જ નાટ્યકૃતિને સફળતા મળતી.

ને છેવટે સન્નવટ. ઝાકઝમાળથી નાટકનું આકર્ષણ અનેકગણું વધી જાય છે. વાસ્તવિકતા લાવવાના બધા જ પ્રયાસો કરવાની ના નથી. પરન્તુ મનોહર દ્રશ્યો મૂકી આકર્ષણ વધારવાનું પણ એટલું જ આવશ્યક છે. નાટક નાટક છે, એકલી વાસ્તવિકતા નથી. આવશ્યક ખર્ચ પણ ન કરવું ને ચલાવી લેવાની વૃત્તિ રાખવી એ બિલકુલ યોગ્ય નથી. નાટકમાં એક જ પ્રસંગ કે એક જ રથળ એને કંટાળજનક બનાવી મૂકે છે. એટલે દ્રશ્યોની વિવિધતા ને અગમ્યતા પણ એટલી જ આવશ્યક છે.

અને નાટ્યસંસ્થાનું આગવું ધિયેટર એ તો મોટી મૂડી છે. માલિકીનું ધિયેટર હોય તો બીજા અનેક મૂંઝવતા પ્રશ્નો ઊઠી જાય છે. સન્નવટ કાયમી અને આકર્ષક બની શકે. રિયાઝની સંપૂર્ણ તક મળે. ભાડે ધિયેટરો મેળવવાની ને મંડપો બાંધવાની કડાકૂટ બચી જાય.

આ પ્રમાણે બધી જ સગવડો સંપૂર્ણ થાય અને સંચાલકો ને અદાકારો નીતિમય, પ્રામાણિક અને સંનિષ્ઠ સાંપડે, તો પ્રજાને સુંદર નાટ્યકૃતિ મળે. જ્યાં જ્યાં ઊભુપો રહે ત્યાં ત્યાં નાટ્યકૃતિની સફળતાને હાનિ પહોંચે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અત્યારે લજવાતાં નાટકોમાં કયાં ઊભુપો છે તે આપણે વિચારવું રહ્યું ને તે ઉપરથી 'રંગભૂમિને નાટકો કેમ મળતાં નથી' એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

એટલે આપણું ધ્યાન પ્રથમ નાટ્યલેખક ઉપર જ કેન્દ્રિત થશે. અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં રંગભૂમિની આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડે એવા લેખકો નથી. આપણે આટલા બધા ભેગા મળ્યા છીએ એટલે ગુજરાતી ભાષામાં લેખકો નથી એમ તો નહિ જ કહેવાય, પરન્તુ રંગભૂમિને સંપૂર્ણ રીતે પોષક અને એવાં નાટકો અત્યારે લખાતાં નથી એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય. તો એ હકીકતનાં કારણોની છણાવટ થવી જોઈએ. તો રંગભૂમિને પોષક અને એવાં નાટકો કેવાં હોવાં જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપરચિત થાય છે. શ્રી રણછોડભાઈએ ભારતીય

નાટ્યશાસ્ત્રના આદેશો મુજબ નાટકો લખાવાં જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો હતો ને પોતે તેવાં નાટકો લખ્યાં પણ હતાં. એ સફળ પણ થયાં હતાં. પરન્તુ એ આરંભકાળ પછી રંગભૂમિનો જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ નાટકોનો એકસ પ્રકાર નક્કી થતો ગયો. આઠથી દસ પ્રવેશવાળો એક એવા ત્રણ અંકોવાળાં નાટકો લખાવા ને લજવાવા માંડ્યાં. દરેક અંકને છોડે પ્રેક્ષકોને હેરત પમાડી દે એવું દ્રશ્ય મૂકવાની પ્રથા ચાલુ થઈ. કેટલીક વાર તો એ દ્રશ્યો નાટકનું મૂલ્ય આંકવામાં મોટા ફાળો આપતાં. વળી વચ્ચે કાંઈ મહત્વનો પ્રવેશ આવે તો તેને અન્તે પણ સુંદર સીન ટ્રાન્સફર કે ટેબ્લોની રજૂઆત થવા માંડી. આ પ્રથા શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાણ્યે શરૂ કરી. નાટક અતિશય ગંભીર ન બની જાય તે માટે 'કેમિક' દાખલ થયાં. કેટલાંક 'કેમિક' નાટકના મૂળ વસ્તુ સાથે જ ગૂંથી લેવાતાં તો કેટલાંક સ્વતંત્ર લખાતાં ને લજવાતાં. સારા લેખકો નાટકના વસ્તુમાં જ હાસ્ય ફલિત થાય એવા પ્રસંગો ગૂંથી લે છે. કવિ-ચિત્રકાર શ્રી ફૂલચંદલાઈનાં નાટકો એની સાખ પૂરે છે. પરન્તુ વચ્ચે એક ગાળો એવી આવ્યો હતો કે જ્યારે મુખ્ય નાટક એક લેખક લખતો, એનાં ગીતોની રચના બીજા લેખક કરતો ને એનું કેમિક ત્રીજા લેખક પૂરું પાડતો. આમ શ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી, રસકવિ રઘુમાય બ્રહ્મભટ્ટ અને શ્રી મણિલાલ પાગલની ત્રિપુટી મશહૂર બની ગઈ હતી. એનું ખાસ કારણ હતું. ત્રણ સાથે બેસતા, સાથે વિચારતા ને સાથે રચના કરતા. એટલે જ્યારે નાટક સમગ્રપણે રજૂઆત પામતું સારું કોઈ જાતની ઊભુપ પરખાતી નહિ. નાટક કંપનીના સંચાલકોનો પણ પૂરો સહકાર રહેતો હતો. એ નાટક ત્રણ જુદા જુદા લેખકોની કલમપ્રસાદીનો પરિપાક છે એની પણ પ્રેક્ષકોને ખબર પડતી નહિ. એ નાટકો સફળતાથી લજવાયાં હતાં ને પ્રેક્ષકોને સંતોષ આપી શક્યાં હતાં. જ્યારે લેખકનું વર્ચસ ધટ્યું ને કલાકારોનું વર્ચસ વધ્યું ત્યારે નટવર્યો પણ નાટકની વસ્તુગૂંથણીમાં રસ દાખવવા લાગ્યા ને લેખકો પણ તેમની સલાહસૂચના સ્વીકારતા

ગયા. 'માલવપતિ મુંજ' ને ખીલ' નાટકોમાં નટરાજ અસરક્રમાને નાટ્યરચનામાં સક્રિય રસ લીધો હતો. પછી સરકારી પ્રતિબંધો ને હુલ્લડોનો—સિનેમાનો જમાનો આવ્યો ને સવારે પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલતાં નાટકો ટૂંકાયાં. એમંકી નાટકો પ્રચલિત થયાં. પરંતુ નાટકનું પોત તો એતું એ જ અસલ ભારતીય જ રહ્યું.

હવે આ જમાનામાં અન્ય વસ્તુની પેઠે રંગભૂમિ ઉપર પણ પશ્ચિમના વાયરા વાયા છે. અગાઉ નાટ્ય-લેખકોની દૃષ્ટિ પશ્ચિમ તરફ ન હતી તેમ નહિ, પરંતુ એ પાશ્ચાત્ય કૃતિઓ ભારતીય સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રૂપાંતરિત થયા પછી જ તખ્તા પર રજૂ થતી. શેક્સપિયરનું તો ભારતીય રંગભૂમિને અસલથી જ ઘેલું લાગેલું એટલે એ નાટકો કેટલાંક તો આખાં ને આખાં રૂપાંતર પામેલાં—આસ કરીને હિન્દી રંગભૂમિ દ્વારા. ખૂને નાહક, ભૂલભૂલૈયાં, આદિ નાટકો હિન્દી તખ્તા પર વખણાયેલાં. ગુજરાતી લેખકોએ પણ શેક્સપિયરની વસ્તુરચનાઓ વિવિધ નાટકોમાં વણી લીધેલી, પરંતુ સંપૂર્ણ ગુજરાતી સ્વરૂપ આપીને જ. કવિ કાન્તનું જલિમ દુનિયા એનો સારો નમૂનો છે. એટલે એ જમાનામાં પરદેશનું જે કાંઈ સારું હોય તે આપણી ભાષામાં આપણી રીતે રજૂ કરવાની તમન્ના હતી પરંતુ એ તો કઠિન કાર્ય છે. અર્વાચીન લેખકો પાશ્ચાત્ય માહિતી છોડી શકતા નથી. ત્યાંનું સારું ભારતમાં આણવું છે, પરંતુ સંપૂર્ણ ભારતીય હોય એને રૂપાંતરિત કરી શકતા નથી. કેટલાંક તો સીધા અનુવાદ જ રંગમંચ પર રજૂ કરી સંતોષ માને છે.

તેમાં લોકોને હવે મુખ્યત્વે મનોરંજન જોઈએ છે. નાટક કે નાટ્યતત્ત્વની પરવા રહી નથી, એટલે પ્રહસનો રજૂ થવા લાગ્યાં છે. જે નાટકનો એક

વિભાગ હતો તે હવે આખું નાટક ખની ગયું છે. તેમાંય પ્રલેપ ને કેટલીક વાર અપ્લીલ મનોરંજનનો સહારો લેવાય છે. પછી એમાં નાટક જેવું રહ્યું છે કે નહિ એની પરવા કરવામાં આવતી નથી. ટિકિટ-ખારી પર નજર રાખવાથી આપણા સિનેમાની જેમ અધોગતિ થઈ છે તેવી જ રીતે આપણી રંગભૂમિની પણ થઈ છે. વળી પ્લેબેકનું અનિષ્ટ ધર કરી ગયું છે એટલે કકપુતળીના ખેલ જેવું લાગે છે. ગીત અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. ગીત-નૃત્ય વિના નાટક સંભવે ખરું? આ વિદ્યુતયુગમાં સર્વને ઉતાવળ છે ને ઉતાવળમાં સંગીત કામ થયું નથી. કાઈનેય સંતોષ મળતો નથી.

નાટક કેવું હોવું જોઈએ એની વ્યાખ્યા તો આપણી પાસે છે જ :

દેવાનાભિદમામનન્તિ મુનયઃ કાન્તં ક્રતું ચાક્ષુષં
રુદ્રેણુદમુમાકૃતવ્યતિકરે સ્વાકે વિભકતં દ્વિધા ।
ત્રૈગુણોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દૃશ્યતે
નાટયં ભિન્નરુચેર્જનસ્ય અહુધાપ્યેકં સમરાધકમ્ ॥

નાટક તો એક સૌમ્ય અને ભાવપૂર્ણ આરાધન છે. તે દેવોની આંખોને પણ તૃપ્ત કરે છે. વિવાહ થયા પછી સ્વયં મહાદેવજીએ પણ પોતાના અર્ધનારીશ્વર રૂપમાં ઉમાને તાંડવ અને લાસ્યના ભેદ દાખવી વિવિધ નાટ્યરચના કરી હતી ને તેથી તે નટરાજ કહેવાયા હતા. સત્ત્વ, રજસ ને તમસ એ ત્રણ ગુણો અને નવ રસથી નાટ્યકલા સંયુક્ત છે. પરિણામે નાટક દ્વારા એક જ સ્થળે ભિન્ન રુચિવાળા લોકોને પણ પૂરું મનોરંજન મળી રહે છે.

આ આદર્શ દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીશું? સુંદર નાટકો રચવા ને ભજવવા કટિબદ્ધ થઈશું? આપણી મુરઝાતી રંગભૂમિને પુનઃ નવપલ્લવિત કરીશું?

ભારતમાં અનેક સંસ્કૃતિઓનો સંગમ

મૂળ લેખક : ક્ષિતિભાહન સેન
અનુ. : રવિશંકર રાવળ

અનેક પ્રમાણેથી જાણી શકાય છે કે જેને જાતિભેદ કે વર્ણભેદ કહેવામાં આવે છે એ વાત આર્ય લોકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા પછી ચારે તરફની અસરોમાં પકડાતાં તેનો સ્વીકાર કરવાની તેમને ફરજ પડી હતી, પરંતુ એથી વાતને માન્યતા આપતાં પણ સહેજે સંકોચ થાય જ કે આવો મોટો બનાવ બહારના દ્વારોથી સ્વીકારપાત્ર થયો. છતાં આલોચના કરતાં આપણને જણાશે કે વર્તમાન હિંદુધર્મમાં પણ બહારથી આવેલા મતો અને આચારો છે તેનાં પ્રમાણે ઓછાં મળતાં નથી. પુરાણોમાં જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે શિવ, વિષ્ણુ આદિની પૂજા કેટકેટલા વિરોધો વટાવીને હિંદુ સમાજમાં પ્રવેશ પામી હતી. પછીથી એનો પ્રભાવ હાલમાં અતિ ગંભીર અને અતિ વ્યાપક બની ગયો છે.

લાગવતના દશમ સ્કંધના અગિયારમા અધ્યાય-માંથી જાણવા મળે છે કે શ્રીકૃષ્ણે મન્દ્રાદિ દેવતાઓની ઉપાસના બંધ કરાવી વૈષ્ણવ પ્રેમલક્ષિતની સ્થાપના કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. કેટલા તર્કો અને વાદપ્રતિવાદોમાંથી પસાર થયા બાદ તે અગ્રેસર થઈ શક્યા હતા. આ વાત મૂળ લાગવતનો એ પ્રસંગ વાંચવાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધણા લોકોની એવી સમજ છે કે વેદોમાં જણાવેલા 'શિશ્નદેવ' (ઋગ્વેદ ૭-૨, ૫, ૧૦, ૧૯ ઋચાઓમાં) આર્યેતર જાતિ લિંગપૂજક હતી તેના દેવ હતા. આર્ય લોકોને તે મંજૂર નહોતું એટલા માટે કે કેટલાક લોકો 'શિશ્નદેવ' શબ્દનો અર્થ ચરિત્રહીન કરતા હતા. એક પછી એક પુરાણો જોતાં આપણને જણાશે કે ઋષિમુનિજનો શિવપૂજા અને લિંગપૂજાને આર્યધર્મથી દૂર રાખવાને જીવતોડ

પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, પરંતુ એમની વિરુદ્ધ જઈને શિવપૂજા અને લિંગપૂજાને ભારતીય આર્યસમાજમાં ચાલુ કરવામાં ઋષિપત્નીસમુદાય સફળતા પામ્યો.

મહાદેવ નક્ષત્રેશમાં નવીન તાપસનું ૩૫ ધારણ કરી મુનિઓના તપોવનમાં આવ્યા (વામનપુરાણ અધ્યાય ૪૩ શ્લોક ૫૧, ૬૨). મુનિપત્નીઓએ, એમને જોઈને ઘેરી લીધા (૬૩-૬૯). મુનિગણ પોતાના જ આશ્રમમાં મુનિપત્નીઓની એવી અભવ્ય કામાતુરતા જોઈને 'મારો મારો' કહીને કાષ્ટ પાપાણુ આદિ લઈને દોડી ગયા.

ક્ષોભં વિલોક્ય મુનય આશ્રમે તુ સ્વયોષિતામ્ ।
હન્યતામિતિ સંભાષ્ય કાષ્ટપાષાણપાણયઃ ॥

(વામનપુરાણ, ૪૩-૭૦)

એવું કહેતા તેમણે શિવના ભીષણ બિર્ધ લિંગને નીચે ઢાળી દીધું :

પાતયન્તિ સ્મ દેવસ્ય લિંગમૂર્ધ્વં વિભીષણમ્ ।
(એ જ ગ્રંથમાં ૭૧)

તે પછી મુનિઓના મનમાં પણ લયનો સંચાર થયો. બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ એમની પતાવટમાં લાગ લીધી અને અન્તમાં મુનિપત્નીઓની એકાન્ત અભિલષિત (ધમ્જાનુસાર) શિવપૂજા પ્રવર્તિત થઈ (વામન, ૪૩-૪૪-મ).

આ કથાઓ અનેક પુરાણોમાં છે. વિસ્તાર-લયથી એ બધીના ઉતારા અહીં આપી શકાય નહિ. ઉદાહરણ તરીકે થોડી કથાઓ જોઈએ.

કૂર્મ પુરાણ, ઉપરના લાગે ૩૭ મા અધ્યાયમાં કથા છે કે પુરુષવેશધારી શિવ નારીવેશધારી વિષ્ણુને લઈ હમરો મુનિગણુસેવિત દેવદારુ વનમાં વિચરણુ કરવા લાગ્યા. એમને જોઈને મુનિપત્નીઓ કામાર્ત થઈને નિર્લજ્જ આચરણુ કરવા લાગી

(૧૩-૧૭). મુનિપુત્રગણ પણ નારીરૂપધારી વિષ્ણુને જોઈને મોહિત થઈ ગયો. મુનિગણ ક્રોધે ભરાઈને શિવને અતિશય નિષ્કુર વાક્યથી તિરસ્કાર કરતા અભિશાપ દેવા લાગ્યા :

અતીવપરુષં વાક્યં પ્રોચુર્દેવં કપર્દિનમ્ ।

શોપુષ્ટ શાપૈર્વિવિધૈર્માયયા તસ્ય મોહિતાઃ ॥

(કૂર્મ, ૭૭-૨૨)

પણ અરુન્ધતીએ શિવની અર્ચના કરી. ઋષિગણ તો શિવને 'યશ્ચિ મુષ્ટિ' એટલે લાઠી અને ધુંવાના સપાટા ભારતા બોલ્યા : 'તું આ લિંગ નીચું પાડી દે'. મહાદેવને તેમ કરવું પડ્યું. પણ પછીથી જણાય છે કે આ જ મુનિઓને એ જ શિવલિંગની પૂજાનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ પડી.

શિવપુરાણની ધર્મસંહિતાના દસમા અધ્યાયમાં જોવા મળે છે કે શિવ જ આદિદેવતા છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ તેના લિંગના અસલ મૂળની શોધ કરવા ગયા, પણ આખરે થાક્યા (૧૬-૨૧). દેવ-દારુવનમાં શિવ વિહાર કરવા લાગ્યા (૭૮-૭૯). મુનિપત્નીઓ કામમોહિત થઈને નાનાવિધ અસ્ત્રીક-આચાર કરવા લાગી (૧૧૨-૧૧૮). શિવે એમની અભિલાષા પૂરી કરી (૧૫૮). મુનિગણ કામમોહિતા પત્નીઓને સંભાળવા માંડ્યા (૧૬૦), પણ પત્નીઓ માની નહિ (૧૬૧). પરિણામે મુનિઓએ શિવ ઉપર પ્રહારો કર્યા (૧૬૨-૧૭૩) છતાં. અન્ય સૌ મુનિ-પત્નીઓએ શિવને કામાર્ત થઈને સ્વીકાર્યા હતા. ભુગુના શાપથી શિવનું લિંગ ભૂતળમાં ઊતરી ગયું (૧૮૦). ભુગુ ધર્મ અને નીતિની દુહાઈ આપવા લાગ્યા (૧૮૮-૧૯૨), પણ અંતમાં મુનિગણ શિવલિંગની પૂજા કરવા બંધાઈ ગયા (૨૦૩-૨૦૭).

આ કથા સ્કન્દપુરાણ, મહેશ્વરખંડ, ષષ્ઠાધ્યાયમાં છે અને એ એકની એક કથા લિંગપુરાણ સ્તોક (પૂર્વ ભાગ અધ્યાય ૩૭ ૩૩-૫૦)માં પણ જોવામાં આવે છે. એ જ રીતે શિવપુરાણના મહેશ્વરખંડમાં શિવની કથા કહેવામાં આવી છે. નાગરખંડની શરૂઆતમાં પણ એ જ કથા છે. આનર્ત દેશના મુનિજનોના આશ્રમવનમાં ભગવાન શંકર નગ્નવેશમાં કેવા પ્રકારે

પહોંચ્યા (૧૦૧૨), કેવા પ્રકારે મુનિપત્નીઓનાં આચરણ શિષ્ટતાની સીમા વટાવી ગયાં (૧૬૦૧૭), મુનિગણ આ સર્વ જોઈને ક્રોધથી બોલ્યા : રે પાપ, તેં અમારા આશ્રમની વિડંબના કરી છે તે માટે તારું લિંગ આ ક્ષણે ભૂપતિત થઈ જાઓ.

યસ્માત્ પાપ ત્વયાસ્માકં આશ્રમોડયં વિડંમ્બિતઃ ।
તસ્માલ્લિંગં પતત્વાશુ તૈવ વસુઘાતલે ॥

(પદ્મપુરાણ, નાગર ખંડ ૧-૨૦)

અહીં પણ મુનિઓને ઝૂકી જવું પડ્યું. જમતમાં અનેક જાતના ઉત્પાત થયા (૨૩-૨૪) દેવતાગણમાં ભય પેઠો અને ધીરે ધીરે શિવપૂજા સ્વીકારવા લાગી.

મુનિપત્નીઓનો શિવપૂજા વિષેનો જે ઉત્સાહ દેખવામાં આવે છે તેનું કારણ પુરાણોમાં તેમની કામુકતા બતાવી છે, એ પણ વાસ્તવિક વ્યાખ્યા લાગતી નથી. સંભવ છે કે એ દિવસોમાં મુનિપત્નીઓમાં ધણીખરી આર્યોથી ભિન્ન શૂદ્ર કુલોમાંથી આવી હતી. તેથી તેઓ પોતાના પિતૃકુલના દેવતા માટે આટલી વ્યાકુલ રહેતી. તેથી તેઓ પતિકુલમાં આવીને પણ પોતાના પિતૃકુલના દેવતાઓને ભૂલી શકી નહોતી, એવો અર્થ વધારે યુક્તિપૂર્ણ લાગે છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વાત કહેવાને મુનિપત્નીઓને આટલી હીન ચરિતવાળી ચીતરવાની જરૂર નહોતી.

પુરાણોમાં આવાં વ્યાખ્યાનો જ્યાં ત્યાં અનેક ઠેકાણે મળી આવે છે, પરંતુ વિસ્તાર થઈ જાય માટે અહીં આપવામાં આવતાં નથી. દક્ષયજ્ઞમાં શિવની સાથે દક્ષનો વિરોધ વસ્તુતઃ આર્ય વેદાચારની સાથે આર્યોત્તર શિવોપાસનાનો વિરોધ જ દેખાય છે. દક્ષના યજ્ઞમાં શિવને આમંત્રણ આપવામાં નહોતું આવ્યું એટલે તો શિવ વિનાનો યજ્ઞ ભૂતપિશાચો દ્વારા વિધ્વસ્ત (ભસ) બન્યો. એટલાથી જણાય છે કે શિવ એ સમય સુધી તો આર્યોત્તર જાતિના દેવતા હતા. શિવ કિરાતવેશમાં, શિવાની શખરી મૂર્તિ એમ શિવ શખરોના પૂજ્ય હતા. આ બધી વાતો જુદાં જુદાં પુરાણોમાં જુદા જુદા રૂપે મળે છે.

વૈદિક યુગમાં શિવનામધારી એક જનપદવાસી મનુષ્યો પણ હતા (ઋગ્વેદ ૭, ૧૮૭). પુરાણના

શિવ દેવતા સાથે આ પ્રગ્નનો કોઈ સંબંધ હોઈ શકે? અનેક અનાર્ય દેવતાઓનો આર્ય લોકો અસ્વીકાર કરી શક્યા નહોતા. આસપાસ ચારે દિશામાં પ્રચલિત તેમનો પ્રભાવ રોકી રાખવાનું અસંભવ બન્યું હતું. પ્રાચીન આર્યગણમાં જેઓ જ્ઞાની હતા તે જનમાનસને પ્રસન્ન રાખ્યા વિના તેમની સાથે વાસ કરી શકે તેમ નહોતું. એટલે બધા યજ્ઞોમાં પહેલાં ગણદેવતા ગણપતિની પૂજા ઠરાવી દીધી હતી. પ્રાચીન દ્રવ્ય-હવ્યના મંત્રોમાં ધણાય મંત્રો એવા છે કે જેમાં અસુર, યાતુધાન અને વ્રાત્યોને દૂર કરવાનું ધ્યાન છે. આજકાલ શ્રાદ્ધમાં પણ બોલાય છે :

ૐ નિહન્મિ સર્વેં યદમેધ્યવદ્ ભવેદ્
હતાશ્ચ સર્વેંડસુરદાનવા મયા ।
રક્ષાંસિ યક્ષાઃ સપિશાચસંઘા
હતા મયા યાતુધાનાશ્ચ સર્વે ॥

(પુરોહિતદર્પણ ૧૩૧૬, ૧૫૪૬).

તથા ૐ અપકૃતા અસુરા રક્ષાંસિ વેદિપદઃ ।

એટલે કે આ રીતે ધરપકડ અને ચોકીપહેરા વચ્ચે યજ્ઞયાગ ચલાવવા પડતા હતા. એવા કારણથી પણ યજ્ઞારંભમાં જ ગણપતિપૂજનું વિધાન કરવું પડ્યું અને તેથી જ ગણપતિ વિઘ્નનાશન બન્યા. એ જ કારણે હોમાગ્નિની પાસે જ શાલિગ્રામની શિલા પણ સ્થાપિત કરી ગણ—લોકસમાજનાં મન પ્રસન્ન કરવાં પડતાં. એ રીતે કેટલેક ઠેકાણે પશ્ચિમ ભારતમાં હનુમાનને પણ આગળ બેસાડયા છે.

ચણ્ડવેદની વાજસનેય સંહિતામાં (૨. ૯. ૧. ૧૦) આવાં કારણોથી રુદ્ર અને શિવને અપનાવી લઈ ગણચિત્તની આરાધના થતી જેવામાં આવે છે; અથર્વવેદનાં અનેક સૂક્તોમાં આવેા પ્રયત્ન થયો છે તેનો પરિચય મળે છે. (ઈ. ૪-૨૯), ૭, ૪૨, ૭-૯૨)

શિવની સાથે સંબંધથી જોડાયેલો હોવા છતાં શિવને નહિ સહકારવાને કારણે દક્ષની દુર્ગતિ થઈ. ભૃગુએ લિંગધારી શિવને શાપ આપ્યો હતો. એ વાત અમાઉ બીજાં પુરાણોમાંથી ઉદ્કૃત કરેલ વચનોમાં જોઈ છે. એ ભૃગુએ વિષ્ણુની છાતીમાં પગની

લાત મારી હતી. તેથી જણાય છે કે ભૃગુ લોકો ખૂબ નિષ્ઠાવાન વૈદિક હતા. વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રાચીનતર વૈદિકની લાતનું લાંછન સ્વીકારીને પણ આપણા દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ શક્યો. ઇન્દ્રમાંથી વિષ્ણુનું નામ પડ્યું ‘ઉપેન્દ્ર ઇન્દ્રવરુઃ (અમરકોષ). આ બંને નામોનો અર્થ ‘ઇન્દ્રના પરવર્તી’ એવો થાય છે.

ધણા દિવસો પહેલાંની વાત છે કે એકવાર ગુજરાતમાં વડોદરા તાબેના “કારવણ” નામના એક ગામમાં ગયો હતો. ત્યાં ધણાય દેવમંદિર છે. તીર્થસ્થળ હોવાથી તે ગામ બહુ જાણીતું છે. ત્યાં મુખ્ય લિંગ જેવાને હું નીકળી પડ્યો. ત્યાં મેં જોયું કે મંદિરની બહાર એક પથ્થર ઉપર મસ્જિદની આકૃતિ કેટલી હતી. પૂછતાં પૂછતાં જણાયું કે આ કરામતથી આ મંદિરને હિન્દુઓએ મસ્જિદોના આક્રમણથી બચાવી લીધું હતું.

દેવીપૂજા અને તન્ત્ર-યજ્ઞ પણ ધીરે ધીરે વૈદિક મતની સાથે જ બહારથી આવી ગોઠવાયાં છે. અસલ વૈદિક મતવાદી આચાર્યસમુદાય તેને શાસ્ત્ર અને સદાચારની વિરુદ્ધ છે એવું માનતા હતા. મૂળ આર્ચ-ભૂમિથી ધીરે ધીરે દૂર જઈને આ વસ્તુઓની સાથે આર્ચ લોકોનો પરિચય થયો હતો. ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી આ મતોને ગ્રહણ કર્યાં સિવાય એમનો છૂટકો નહોતો. એટલે તો આજે વૈદિક સંધ્યાની સાથે તાન્ત્રિક સંધ્યા સાધારણ રીતે બધા દેશોમાં થાય છે. ગુજરાતમાં તો દરેક કુલ-પરિવારમાં એક કુળદેવી હોય છે. કેટલાકની કુલદેવીનું સ્થાનક કૂવાની અંદર દીવાલના ચણતરમાં હોય છે, અને બીજાની નજરથી સુરક્ષિત હોય છે. તો પણ વિવાહ વગેરે શુભ પ્રસંગોમાં કુલદેવીની પૂજા કે કર આપવા પડે છે.

તે જ પ્રમાણે ગ્રામદેવતા કે દેવીનું પણ સમાજમાં સ્થાન હોય છે. એમની લાગવગ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે બિચારા વૈદિક દેવતાઓ સ્થાનચ્યુત થઈ ગયા છે.

આજકાલ દેવીમાહાત્મ્યનાં ગીતોમાં વારંવાર સાંભળીએ છીએ :

‘गावत वेद अघात नहीं यश तेरो
महा महिमामयी माता ।

ગોસ્વામી તુલસીદાસ તો મહા પંડિત હતા, છતાં પણ પ્રતિપક્ષના મતને આધાત કરતાં કરતાં પોતાના વેદસમ્મત મત કહ્યો છે. ધ્રુતિસમ્મત હરિમક્તિ પથ. (રામચરિતમાનસ, ઉત્તર, દોહા ૧૫૧) આ વેદબાહ્ય દેવતાઓની પૂજના પુરોહિતો પણ આર્યોત્તર જાતિના લોકો હતા, એ દિનામાં બ્રાહ્મણ લોકો એમના દેવતાઓના વિરોધી હતા. વખત જતાં એ દેવતાઓનો પ્રવેશ વેદપંથીઓના ગ્રંથોમાં પણ થયો ત્યારે બ્રાહ્મણ લોકો પણ એ દેવતાઓના પૂજારી બનવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં સ્ત્રીઓ દેવમંદિરની પૂજારણો થતી હતી, કારણ કે એ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય છે. એ માતૃતંત્ર દેશમાં જ્યારે વૈદિક ધર્મ પહોંચ્યો તે વખતે સ્ત્રીઓની કૂંકથી જ અગ્નિદેવતા પ્રબલિત થતા. મહાભારતમાં સહદેવના દિગ્વિજયપ્રસંગે લખ્યું છે કે જ્યારે સહદેવ બાહિષ્મતી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે ત્યાં અગ્નિદેવતા યુદ્ધરી કુમારિકાના ઓષ્ટપુટ-વિનિર્ગત (અંધ હોઠમાંથી નીકળતા) વાયુ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકારના વ્યંજનથી પ્રબલિત કરવામાં આવતો નહોતો.

व्यजनैर्धूममानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः ।
यावच्चत्वाह्पुटौष्ઠેન वायુना न विधूमयते ॥

(સભાપર્વ ૩૦૨૯)

અગ્નિએ પણ સુંદરી કન્યાઓનો સંગલાલ મેળવીને તેમને વરદાન આપ્યું કે તમારે માટે અપ્રતિવારણ અખંડ સ્વેચ્છા વિહાર વિહિત છે.

एवं अग्निर्वैरं प्रादात् स्त्रीणाम् प्रतिवारणे ।
स्वैर्यस्त्रત नायों हि यथेषं विचरंत्युत ॥

(સભાપર્વ ૩૦, ૩૮)

સ્ત્રીઓ ત્યાં સમાજમાં પ્રધાનપદે હતી. તેઓ જ દેવતાઓની સાધિકા હતી. એમનો દેવસેવાનો અધિકાર ધીરે ધીરે બ્રાહ્મણોના હાથમાં જતો રહ્યો. હાલમાં તો તેઓ દેવદાસી કે નર્તકીના રૂપમાં રહી ગઈ છે. પ્રાચીનકાળના પરિપૂર્ણ સેવાકર્મમાંથી અદ્ય

અંશમાં જ પર્યાતસિત થવાના કારણે એ કાચ પથુ આજકાલ મલિન અને દૂષિત બની ગયું છે. દક્ષિણ દેશનો પ્રભાવ ઉડીસા સુધી પહોંચ્યો છે. એથી જ પુરીના જગન્નાથમંદિરમાં હાલ પણ દેવદાસીની પ્રથા પ્રચલિત છે.

વેદની બહારના સર્વ દેવતાઓની પુરોહિત કાં તો સ્ત્રી હોય અથવા અનાર્ય જાતિ રહેતી. આજે પણ શુદ્રનું પુરોહિતપણું સંપૂર્ણ રીતે લુપ્ત થયું નથી. ભલે ને બ્રાહ્મણોએ હમણાં અધી જગ્યાએ અધિકાર સ્થાપી દીધો છે, છતાં તેમાંનાં કેટલાંક છિદ્રોમાંથી પ્રાચીન યુગનો આભાસ મળી જાય છે. દક્ષિણમાં દાસરા શુદ્રો છે. એમનું પૂર્વકાળનું માનપાન આજે નથી, તોય તેઓ હમણાં પણ કેટલીયે જાતિઓના ગુરુરૂપે પૂજનીય રહ્યા છે. (Mysore Tribes and Others, Vol. III, p. 117)

ધરાલિંગા જાતિ કેટલાય જમાનાથી ફરતી જ રહી હતી. તેની સામાજિક સ્થિતિ હાલ અત્યંત હીન છે. કહે છે કે તેઓ દેવીએ પોતાના હાથે જ રચેલા મનુષ્યસંતાન છે. એ લોકો વનદેવીને પૂજે છે તેથી તેઓ પૂજારી કામ ગણાય છે. માદિંગા એક અતિ હીનજાતિ છે. તેમાં દેવીનું જ પૂજન કરનારી ઘણીયે સ્ત્રીઓ હોય છે. તેને માતંગી કહે છે.

એક માદિંગા સંતાન કયાંક બહાર પરદેશમાં બ્રહ્મણનો કપટવેશ કરીને ગયો અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. વાત જાહેર થતાં કન્યાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. આ ઉપદ્રવની દેવી ‘મારી’ (સતી જેવું) થઈ. (Mysore Vol. III, p.157) ‘મારી’ના પૂજક માદિંગા પણ હીન જાતિના છે. આ ‘મારી’ અને બંગાળમાં ‘મારીજય’ વાળી કહેવતને કંઈ સંબંધ હશે ખરો ?

દક્ષિણમાં ત્રિવાંકુર રોટમાં વસતી કાનિકરજાતિ અસભ્ય જંગલી છે. એમના અધા દેવતા ધણેભાગે દેવીઓ જ છે. એની પૂજા મીન અને કન્યા નક્ષત્રમાં અર્થાત્ વસંતમાં કે શરદમાં થાય છે (Thurston, Vol. III, p. 170). આપણી શારદીય અને વાસન્તી પૂજાઓ સાથે એની તુલના કરી શકાય.

જંગલનાથના મંદિરમાં પ્રાચીનકાળથી એક શ્રેણીના ઊતરતી જાતિના સેવકો છે. તેઓ દૈન કે શબ્દ જાતિના છે. આજના સમયમાં એમને કોઈ વિશેષ કૃત્ય કરવાનું છે નહિ, તોપણ ઉત્સવાદિના કોઈ કોઈ ખાસ પ્રસંગોમાં તેમનો સહકાર બહુ જ જરૂરનો મનાય છે. આ શબ્દ સેવકો સિવાયના ખીજા કોઈ સાધારણ શબ્દોનો પ્રવેશ આ મંદિરમાં નિષિદ્ધ છે. હવે તો જંગલનાથ મંદિર વર્ણુશ્રીમાં હિંદુઓનું ખાસ ધામ બની ગયું છે. કહેવાય છે કે જંગલનાથમાં અન્નજળના સ્પર્શનો આધ ગણાતો નથી. એમ છતાં માણુકંડા વગેરે હીન જાતિઓને પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો નથી. આવા સર્વ માટે આપણે જ અનેક મંદિરોનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં છે, જે મંદિરોની પૂજા-અર્ચના વગેરે આપણે જ એમની પાસેથી ગ્રહણ કરી હતી અને તે પણ અંદરના અનેક વિરોધ ભાવો છતાં. જે લોકો આ પૂજાઓના પ્રવર્તક હતા તેમને આજે એ જ મંદિરોમાં પ્રવેશનો અધિકાર નથી.

થોર્ટન સાહેબ કહે છે કે જંગલનાથના મંદિરમાં નાવીઓ (વાળંદો) ને સમયે સમયે દેવપૂજના કાર્યમાં સહાયતા આપવી પડે છે. તામિલ દેશના કેટલાંય અત્યંત નિષ્ઠાવાન શુદ્ધચારવાળા શૈવમંદિરોમાં વિશેષ પર્વદિનેના ઉત્સવોમાં પારિયા લોકો સામયિક ભાવથી પ્રભુત્વ ભોગવે છે. (Ghurye : Caste & Race in India, p. 26-27, Baihes p. 75-76)

દક્ષિણ કર્ણાટકમાં કેલસી કે નાપિત જાતિના શુદ્રોને કોઈ કોઈ અનુષ્ઠાનમાં પુરોહિતપણું કરવાનું હોય છે (Thurston, Vol. III, p. 299) દક્ષિણ ભારતમાં વૈષ્ણવો અને શૈવોમાં ધણાંય પ્રાચીન ભક્તો અત્યંત કે શુદ્રજાતિના હતા. આચારી વૈષ્ણવાચાર્યોના ધણા એક આદિગુરુ હીન કહેવાતી અનેક જાતિઓમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. સાતાની લોકો પણ હીન શુદ્ર હતા અને વૈષ્ણવ મંદિરોના સેવકો છે. સાતાનીનો મૂળ શબ્દ છે સાતાદવન એટલે કે શિખાસુત્રવિહીન. આ લોકો સંસ્કૃત શાસ્ત્રોને બહુ બાર વૈષ્ણવ ભક્તો અથવા અલવારોના ગ્રંથો

‘નાલાવિરાપ્રબન્ધમ્’ ને પ્રમાણ માને છે. રામાનુજે મંદિરના કામકાજમાં સાત્તિનવનો અને સાતાદવને નિયુક્ત કર્યા હતા. સાત્તિનવન આજણુ અને સાતાદવનો શુદ્ર છે. (Mysore Tribes and Castes Vol. iv, p. 591)

આ બધાં વિષ્ણુમંદિરોમાં જે બ્રાહ્મણો શરૂ શરૂમાં દાખલ થયા હતા તેઓ પણ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ખોઈ બેઠા હતા. મારક જાતિના લોકો વૈષ્ણવ મંદિરના સેવકો હતા. તેઓ આરંભમાં બ્રાહ્મણો જ હતા, પણ હાલના સમાજમાં તેમનો બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો અસ્વીકૃત થઈ ગયો છે (એ જ વો. ૨, પૃ. ૧૧૦) શિવ અને વિષ્ણુની આરાધનામાં અતિનીચ ગણાતી જાતિઓને પણ અધિકાર છે. સને ૧૪૧૫ માં મધ્યભારતમાં એક મોઝી ગૃહસ્થે વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યું હતું. (Epigraphica Indica, Vol. II, p. 229; Ghurye : p. 90).

શિવના સંબંધમાં પણ આ વાત પહેલાં જણાવી દેવામાં આવી છે કે વેદાચારની સાથે મહાન ત્રિગ્રહ કરીને શૈવધર્મ આર્યસમૂહમાં પ્રવેશ મેળવવા સમર્થ થઈ શક્યો હતા. શિવમંદિરના પૂજારીઓ તપોધન જાતિના બ્રાહ્મણોને સામાજિક દરજ્જામાં ઊતરતા ગણવામાં આવે છે (Wilson's Indian Caste, Vol. II, p. 122). દક્ષિણ દેશમાં શિવનામી કે શિવની આરાધના કરનારા મંદિરના પૂજારી હોવાના કારણે જ બ્રાહ્મણ ધર્મને સમાજમાં અચલ રહ્યા છે, પણ અન્ય જાતિના બ્રાહ્મણો તેમની સાથે વ્યવહાર રાખતા નથી. (Mysore Tribes and Castes Vol. II, p. 318) શિવધ્વજગણુ સ્માર્ત સંપ્રદાયના શિવમંદિરના પૂજારીઓ છે. તેઓ પણ સમાજમાં ઊતરતા ગયા છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં તેમને ગુરુકલ કહે છે. (ગુજરાતના દેવગરોડા જેવા.)

પણ કેટલીક ત્રિવાંકુરમાં શિવના પૂજારીઓની હાલત એટલી બધી શોચનીય થઈ ગઈ નથી. દેવાંગ લોકો પણ શિવપૂજક શૈવ છે. તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરે છે, પણ એ તો નામજૂર થઈ ચૂક્યો છે. તેઓ પોતાનાં યજ્ઞનયાજન પોતે જ

કરી છે. એમની મુખ્ય આશ્રવિકા કાપડ વણવાની છે (Vol. III, p. 187)

મુસ્સાદ લોકો બ્રાહ્મણ હતા. દ્વાપરમાં શિવ-નિર્માલ્ય અથવા શિવનો પ્રસાદ ખાવાથી તેઓ પતિત થયા હતા. (Thurston, Vol. V, pp. 117-122) એમના આચારવિચાર નાંબુની બ્રાહ્મણો જેવા જ છે. સંસ્કૃતશાસ્ત્રમાં ભારે પંડિતાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે (P. 121-123).

શિવનિર્માલ્યનો એક અન્ય સુંદર વ્યવહાર તુલુવ લોકોમાં છે.

કોઈ સ્ત્રી સંસારમાં ત્યકતા અને અથવા કોઈ કારણથી સંસારના અંધનથી મુક્ત થવા ઇચ્છતી હોય તો તે શિવમંદિરમાં જઈ પ્રસાદ જમે છે. એથી સંસાર સાથેના તેનાં અંધન તૂટી જાય છે. આવી સ્ત્રી પછીથી વિવાહ કરે તો એનાં સંતાન 'માવિલી' જાતિ ગણાય છે. એની સામાજિક અવસ્થા હીન છે. (Thurston : Vol. V p. 81; Mysore Tribes and Castes Vol. I, P. 218)

મલનદ તાલુકામાં શિવનું નિર્માલ્ય ગ્રહણ કરવાથી સ્ત્રીઓ ભવઅંધનથી મુક્ત થઈ શકે છે. એનાં સંતાનોની જાતિ 'માલેટુ' કહેવાય છે (Mysore Tribes and Castes Vol. IV, p. 185).

ચિદમ્પરમ્ મહાતીર્થના નટરાજ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જ પ્રથમ મૂર્તિ ભક્તવર નન્દનારની છે. તેઓ અસ્પૃશ્ય પારિયા જાતિમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, પરંતુ આજકાલ એમનું સ્તવન ગાન કર્યા વિના બ્રાહ્મણોનું કોઈ અનુક્રમ પૂર્ણ નથી ગણાતું.

શાસ્ત્રાનુસાર ગ્રામદેવતાની પૂજા નિષિદ્ધ છે, એટલે કે ગ્રામદેવતા અને દેવીઓના પૂજક બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે. મનુએ અનેક સ્થાનો પર (૩. ૧૫૨, ૩. ૧૮૦) એમને પતિત કહ્યા છે.

એમ બધા અનાર્થ દેવતાઓને બ્રાહ્મણોએ ધણા કાળ પર્યંત શુદ્રોના દેવતા ગણીને પૂજાપાત્ર નહોતા માન્યા. શંકા નથી કે આજકાલ એ જ દેવતાઓનું પુરોહિતપણું ગ્રહણ કરીને બ્રાહ્મણોએ પહેલાંના ખરા પૂજારીઓનો અધિકાર લોપ કરી દીધો છે.

રાઠ દેશમાં અબ્રાહ્મણ દેવતા ધર્મરાજના મંદિરમાં ધણે ભાગે શુદ્ર અને અંત્યજ લોકો જ પુરોહિત થતા હતા. એમનાં અનેક ધર્મમંદિરોમાં બ્રાહ્મણોનું પુરોહિતપણું સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે. એવાં કેટલાંય મંદિરો છે કે જ્યાં આદિપૂજારીઓ શુદ્ર હતા, પણ ત્યાં જ હવે તેમનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ થઈ ગયો છે. શુદ્ર દેવતાઓ પ્રતિ બ્રાહ્મણોની વિતુષ્ણા હવે થોડી થોડી દેખાયા કરે છે.

શુદ્રોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા શિવ કે વિષ્ણુ બ્રાહ્મણો માટે નમસ્કાર યોગ્ય ગણાતા નથી તેથી અંગાળમાં શુદ્રલોકો અનતાં સુધી ગુરુ કે પુરોહિતો પાસે જ દેવપ્રતિષ્ઠા કરાવે છે (ભટ્ટાચાર્ય, પૃ. ૧૯-૨૦).

પ્રાચીનકાળથી અનાર્થ દેવતાઓ તરફના બ્રાહ્મણોનાં દ્વેષનું આ ભગવાવશેષ છે. પુરાણોમાં મુનિઓના મુખે થયેલી શિવવિરોધિતા અને ભૃગુમુનિદ્વારા વિષ્ણુની છાતીમાં લાત માર્યાની કથા સહજ સ્મરણે ચડે છે. આશ્ચર્ય એ છે કે એ જ દેવતાઓ વિશે આજે લોકોને ભય અને ભક્તિનો કોઈ પાર નથી. શાલિગ્રામ શિલાને વૈદિક અગ્નિકુંડની બાબુમાં સ્થાન મળ્યું છે.

વૈદિક આર્યોના સંમેલનનું સ્થાન યજ્ઞ હતું અને અવૈદિકોનું મિલનસ્થાન તીર્થ હતું. આ તીર્થ વસ્તુ વેદબાહ્ય છે એટલે તો વેદવિરોધી મતોને તૈર્થિક મત કહેવામાં આવે છે (કારંડવ્યુહ ૧૧-૬૨). વૈદિક સભ્યતાનું કેંદ્ર અને પ્રચારસ્થળ યજ્ઞ હતું તો અવૈદિકોનું પ્રચારકેન્દ્ર તીર્થ છે. તીર્થ એટલે જ્યાંથી તરી શકાય એવું નદીનું સ્થાન.

નદીની પવિત્રતા આર્યોપૂર્વની વાત છે. હમણાં ભાષાતરવજોએ ધ્યાનમાં આણ્યું છે કે ગંગા વગેરે નામો અને તેનું માહાત્મ્ય આર્યોના પહેલાંનાં છે. સંઘાલ વગેરે આદિજાતિઓ નદી અને વૃક્ષોની પૂજક છે. દામોદર નદીમાં મૃતકનાં અસ્થિ ન પડે ત્યાં સુધી તેની ગતિ થતી નથી. આમ નદીની પૂજા અને નદીમાં અસ્થિનિર્લેપ એવી સર્વ વાતો વેદમાં મળતી નથી. તો પછી આ બાબતો આવી ક્યાંથી?

જે જે દેવતાઓ સાથે સંબંધો સ્વીકારવાથી તુલસી, વડ, પીપળો, બીલી વગેરે વૃક્ષો પવિત્ર

મનાર્યા છે તે તે દેવતાનો મૂળ પરિચય વેદવિરુદ્ધ દેવતાઓ તરીકે મળે છે. વૃક્ષોની પૂજા પણ આર્યોએ ધીરે ધીરે આર્યો પહેલાંના ભારતીઓ પાસેથી ગ્રહણ કરી હોવી જોઈ એ. યજુ સંલવ છે કે નદીની પૂજા પણ તે રીતે તેમણે ગ્રહણ કરી હોય. ધણુએ અનાર્ય કુલદેવતાઓ અને કુલોનાં નામ વૃક્ષવાચક છે. થર્સ્ટને લખેલા Castes and Tribes of South India નામના પુસ્તકના સાત ખંડોમાં આ વાતનાં અનેકાનેક પ્રમાણો મળે છે.

પહેલા ખંડમાં અધ્વી, અડકાકુ, અગાર (પાન) આકુલ (પાન), અક્ષતાલ (ચોખા), અસ્લાપ (આદુ), અંબોજલ (કમળ), અસ્ત્રીકુલમ (કુમુદ), આન અર્ચીના (હળદર), આરતી (કેળાં), અર્ચી (પીપળો), અર્ચીથી અને આસમી (ગુલર), અર્ચારી (નીલ), અર્ચીશ, અર્ચી (શમી, ખેલલા, ખેલુ (પીપળો), એડે, બર્ચીન (લીંબડો), એરપત્રી (બીલી) ઇત્યાદિ, લગલગ રર જાતિઓ અને કુલોનાં નામ છે. આ લોકો વૃક્ષોને કોઈ નુકસાન કરે તે સહન કરી શકતા નથી.

ત્રીજા ખંડમાં ૧૦, ચોથામાં ૩, પાંચમાં ૧૪, છઠ્ઠામાં ૧૩, સાતમાં ૫૭ એમ વૃક્ષવાચક કુલોનું વર્ણન છે. અર્ધાને સાથે લેતાં એવાં ૧૦૦ જેટલાં નામો મળે છે. તેમાં આંબો, નાળિયેરી, વડ, તુલસી પણ છે.

અનેક જીવજંતુઓનાં નામ ઉપર જુદી જુદી જાતિઓ અને કુલોનાં નામ છે. તે વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે લખ્યું. (સૌરાષ્ટ્રમાં ધણી જાતિઓનાં નામ મળશે).

કેટલાક ઉત્સવો પણ અનાર્યો પાસેથી લીધેલા છે, જેવા કે હોળી કે વસન્તોત્સવ. તેમાં અનેક પ્રકારની અશ્રાવ્ય ગાળો, જુગારની રમત, નશો કરવાનું અને ઉન્મત્ત વ્યવહાર પ્રચલિત છે. એનો પ્રચાર નીચલી શ્રેણીઓમાં વધારે હોય છે. તેથી ધણા લોકો તેને શુદ્ધોનો ઉત્સવ કહે છે. હોળીની આગ સળગાવવાને અંત્યજ્ઞના ધરનો અગ્નિ લાવવાનો (અંત્યજ્ઞના હાથે હોળી પ્રકટાવવાનો રિવાજ છે (Russel Vol, P. 18-31; Ghurye p. 26). કહેવાય છે કે

હોલિકા નામની રાક્ષસીની તૃપ્તિ માટે એ દિવસે અશ્રીલ ગાળોનો મોઢેથી ઉચ્ચાર થાય છે. કૃષ્ણે આ રાક્ષસીનો સંહાર કર્યો હતો. મરતી વખતે તેણે વરદાન માગ્યું કે આ રીતે એના પ્રેતાત્માને પ્રીતવિધાન કરે.

આમ ધણી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણાં ધણાંય દેવતા અને તીર્થો તેમજ ઉત્સવો અનાર્યો પાસેથી મળેલા છે. સંશોધનથી એ પણ જાણી શકાયું છે કે આપણાં ધણાં સાધનો પણ આર્ય-પૂર્વ જાતિઓ પાસેથી લીધેલાં છે. હાલમાં પણ સિંદૂર એ અણુછૂટકાનો પદાર્થ છે. એના વિના વિવાહ પૂર્ણ થતા નથી. પણ સુરેન્દ્રમોહન ભટ્ટાચાર્યના 'પુરોહિતદર્પણ' (આઠમી આવૃત્તિ)માં કોઈ ઠેકાણે જાડે નજર કરીશું તો જણાશે કે આ સિંદૂરની પ્રથા પણ આર્યોએ કોઈ આર્યોતર જાતિ પાસેથી ગ્રહણ કરેલી હતી. સિંદૂરનું કોઈ વૈદિક નામ નથી કે સિંદૂર દાન કરવાનો કોઈ મન્ત્ર નથી. સામવેદીય કુંભરથાપનમાં સિંદૂરને સ્પર્શ કરી જે મન્ત્ર બોલવામાં આવે છે તે તો આ પ્રમાણે છે: "ૐ સિન્ધોરુચ્છવાસે પતયન્તમ્" ઇત્યાદિ (પૃ. ૮). યજુર્વેદી કુંભરથાપનમાં ૐ સિન્ધોરિવ પ્રાધ્વને શુધનસો ઇત્યાદિ પૃ. ૧૦, અને વિવાહમાં સામવેદી અધિવાસનો મન્ત્ર આ પ્રકારનો છે: ૐ સિન્ધોરુચ્છવાસે પતયન્તમુક્ષિતમ્ (પૃ. ૭૦). આ ત્રણેમાં પહેલો અને ત્રીજો મન્ત્ર ઋગ્વેદ ૭-૪૬-૪૩ માં મળી આવે છે. તેમાં સિન્ધુ નદીના ઉપરવાસનો પ્રસંગ છે. કેવળ શબ્દસામ્યથી જ એ સિંદૂરના મન્ત્રરૂપે અડાવી દેવામાં આવે છે. બીજો મન્ત્ર ઋગ્વેદ ૪-૫૮-૭ મો મન્ત્ર છે, એની સાથે પણ સિંદૂરનો કોઈ સંબંધ નથી.

સામવેદી અધિવાસ મન્ત્રમાં સ્વસ્તિક, શંખ, રોચન, શ્વેત સર્પપ, રૌપ્ય, તામ્ર, ચામર, દર્પણના જે મન્ત્ર છે (પૃ. ૭૦-૭૧) તે જોકે વૈદિક મન્ત્રો છે, પણ તેનો આ પદાર્થો સાથે કોઈ યોગ નથી. સિંદૂર મૂળમાં તો નાગલોકોની વસ્તુ છે. એનું નામ પણ નાગગર્ભ અથવા નાગસંલવ છે. શંખ અને કંથુ વગેરે નામો પણ વેદ્યાલ છે.

ધણી લોકો તે એવું પણ માને છે કે આપણી પૂજા નામની ક્રિયા પણ વેદબાહ્ય છે. વેદમાં આ શબ્દ પણ નથી. એનું મૂળ અવૈદિક ભાષાઓમાં મળી રહે છે. ભક્તિ પણ કહેવાય છે કે અવૈદિક છે. પદ્મ-પુરાણના ઉત્તરખંડમાં એક સુંદર કથા છે કે ભક્તિ પોતાના દુખડાં નારદમુનિ આગળ રડતી રડતી કહે છે કે મારે જન્મ દ્રવિડ દેશમાં થયો, કર્ણાટ દેશમાં હું મોટી થઈ, મહારાષ્ટ્ર દેશમાં થોડોક વખત રહી, આજકાલ વાસ ગુજરાતમાં કરીને જીવું થઈ ગઈ છું.

उत्पन्ना द्राविडे चाहं कर्णाटे वृद्धिमागता
स्थिता किंचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ।

(પદ્મ, ઉત્તર ખંડ, પૃ. ૫૧)

મધ્યયુગના ભક્તજનો પણ કહે છે કે ભક્તિ દ્રાવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી અને રામાનન્દ એને ઉત્તર ભારતમાં લઈ આવ્યા :

ભક્તિ દ્રાવિડ જાણ લાયે રામાનન્દ.

નૃત્ય, ગીત આદિ ધણીયે ખીજ વાતો પણ આ દેશમાં આવીને આર્યોએ અપનાવી. જોકે પહેલાં પણ આ વિષયે નું કંઈક જ્ઞાન તેમને હતું જ, પણ એમાં સમૃદ્ધિ અહીં આવ્યા પછી થઈ. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે ભારતીય આર્યોએ સારીભૂરી ધણી બાબતો આ દેશમાં આવીને મેળવી, તેમાં જાતિભેદ પણ કહી શકાય.

ક્રૂત એટલું જ નહિ, ખીજ પણ એવી અનેક બાબતો આર્યોએ અહીંથી લીધી કે જે પહેલાં તેમના સમાજમાં પ્રચલિત નહોતી. શરૂશરૂમાં નવા સમાજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે જોઈએ તેવો

માર્ગ કાઢી શકાયો ન હોય એવો સંભવ છે, પણ વખત જતાં અહીં જે વાત પ્રાચીન ખની એટલે તેમાંની નબળાઈ જતી રહી અને બધી સનાતન શક્તિએ તેમની રક્ષાનો ભાર તેમની પરથી ઉઠાવી લીધો.

મુસલમાનો સાથે શીખોની લડાઈ હમેશાં ચાલુ જ રહેતી, પણ તેમની પાસેથી ગ્રંથપૂજા શીખી લીધી. કુરાનની પૂજના સ્થાન પર શીખોએ ગ્રંથ-સાહેબની પૂજા ચલાવી. જુનપરસ્તી (મૂર્તિપૂજા) સમજી બધાં દેવદેવીઓને હટાવ્યાં, પણ એવું કોઈ સમજી શક્યા નહિ કે ગ્રંથપૂજા પણ એક મૂર્તિ-પૂજા (પદાર્થપૂજા) જ છે. મુસલમાનો બંદગી વખતે જે રીતે માથું ઘુલ્લું રાખતા નથી તે રીતે માથું ઠાંકવાનું શીખોએ શીખી લીધું. આજકાલ શીખોના ગુરુદ્વારામાં કોઈ શીખ ઉઘાડે માથે અંદર જઈ શકતો નથી.

રાજપૂતોએ પણ મુસલમાનો સાથે નિરંતર લડવા ક્યું, પણ ઇજ્જતદારીના ચિહ્ન તરીકે સ્ત્રીઓ માટે પડદાપ્રથા અને અફીણનું સેવન શીખી લીધું. પહેલાં પહેલાં આ બાબતોનો વિરોધ કર્યો હશે, પણ એકવાર બાપદાદાના વખત જેવી જૂની થઈ ગઈ એટલે પ્રાચીનતાનું ભૂખણ સમજી એમનાં સંતાનો તેને માટે જ લડવા તૈયાર થયા. એકવાર જ્ઞેર-જીલમથી જે લોકોને અન્ય ધર્મમાં વટલાવ્યા હતા તેમના જ પુત્રોએ તેમણે અપનાવેલા ધર્મ માટે બાપ-દાદાના મૂળ ધર્મોની વિરુદ્ધ થઈ લોહીની નદીઓ વહાવી. ભાગ્યનો આવો નિષ્કુર પરિહાસ ઇતિહાસની દુનિયામાં વારંવાર જોવાને મળતો જ રહે છે.

ગાલિયની કવિતામાં અધ્યાત્મદર્શન

એમ. જી. કુરેશી

મિઝાં અસદુલ્લાહખાં ગાલિયની કવિતામાં અધ્યાત્મદર્શન વિષે સમીક્ષા કરતાં પહેલાં એક વાતનો ખુલાસો આપી કરવો જરૂરી છે કે ગાલિયને સૂફી અને તત્ત્વજ્ઞાની સાબિત કરવાનો આ પ્રયાસ નથી. તેમણે સૂફીવાદમાં કોઈ નોંધનીય ફાળો આપ્યો નથી; ઉદ્ધ અને ફારસીના બીજા અસંખ્ય કવિઓની જેમ એમણે પણ આ વિષયને અપનાવ્યો; પરંતુ પૂર્વપરંપરાના અનુકરણ ખાતર નહિ, પણ વિચાર ક્યારે પછી અને કવિત્વમય રીતે રસભાવપૂર્ણ તેનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમની માન્યતાની સખળતા, અભિવ્યક્તિનું વૈવિધ્ય, આવા ગૂઢ વિષયની અભિવ્યક્તિ માટે સાદા શબ્દોની વરણી અને સમર્થનમાં ટાંકવામાં આવેલા દૃષ્ટાંતોની સ્પષ્ટતા વગેરેમાં એક કવિ તરીકે તેમની કદવનાશક્તિની નોંધ લેવી ઘટે.

સૂફીવાદના જે પાસાએ ગાલિય ઉપર પકડ જમાવેલી તે છે વહદતુલ વુજૂદ અર્થાત સત્તનું એકત્વ. આના નિરૂપણમાં ગાલિય પોતાને કોઈ સૂફી સંતથી ગિતરતી કક્ષામાં ગણવા તૈયાર નથી. તે કહે છે—
યે મસાએલે તસવુદ્ક, યે તેરા બ્યાન ગાલિય;
તુએ હમ વલી સમઝતે, જે ન આદા ખાર હોતા.

સૂફીવાદના આ મુદ્દાઓ અને તારુ આ નિરૂપણ, હે ગાલિય! અમે તને સંત તરીકે સ્વીકાર્યો હોત, જે તું મઘપાન ન કરતો હોત તો.

સત્તા એકત્વના સિદ્ધાંતનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપવો જરૂરી લાગે છે, જેથી હવે પછી આવતી ચર્ચા માટે ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય.

ઈશ્વર નૂર અર્થાત પ્રકાશ કે સૌંદર્ય (હુસ્ન) છે અને સૌંદર્યમાં પ્રશંસા કરાવવા માટેની એક તીવ્ર વૃત્તિ રહેલ છે. જેનાર ન હોય તો સૌંદર્યનું પ્રાકટ્ય અધૂરું રહે છે, તૃપ્ત થતું નથી. એક હદીસે કુદ્દસીમાં

ખુદા કહે છે કે, “હું એક છૂપો ખળનો હતો, પછી મને ઓળખાવાની ઇચ્છા થઈ તેથી મેં સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું.” ઈશ્વરીય સૌંદર્ય પણ આ નિયમનો અપવાદ નથી. તેથી જ સૂફીઓ સૃષ્ટિને ઈશ્વરનો અરીસો ગણે છે, જેમાં તે પોતાની જાતને નિહાળે છે. ગાલિય કહે છે કે—

જલવા અઝ યસકે તકાઝાએ નિગાહ કરતા હૈ;
જેહરે આઈના બી ચાહે હે મિઝગાં હોના.

પ્રાકટ્યને દર્શનાર્થી વગર ચાલે તેમ ન હોવાથી અરીસો પણ પોતાની જાતને નિહાળવા પલકો અનવા તત્પર છે.

ઈશ્વર અભૌતિક (લતીફ) છે અને અભૌતિક વસ્તુની અનુભૂતિ ભૌતિક (કસીફ) વસ્તુના માધ્યમ વગર શક્ય નથી; જેમકે આત્માની પ્રતીતિ શરીર વગર ન થઈ શકે અથવા સૂર્યનાં કિરણો, જે અભૌતિક છે, જ્યાં સુધી સૃષ્ટિની કોઈ ભૌતિક (કસીફ) વસ્તુ ઉપર ન પડે ત્યાં સુધી જોઈ શકાય નહિ. તેવી જ રીતે ખુદાના સૌંદર્યના પ્રાકટ્ય માટે પણ આ ભૌતિક સૃષ્ટિની જરૂર હતી.

લતાફત એકસાફત જલવા પૈદા કર નહિ સકતી.
ચમન ઝંગાર હૈ આઈનએ આદે અહારી કા.

ભૌતિકતા (કસાફત) વગર અ-ભૌતિકતા (લતાફત)નું પ્રાકટ્ય અશક્ય છે. તેથી આગ તો વસંતઋતુના પવનના અરીસા ઉપર આજેશ માત્ર મેંજ સમાન છે.

ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. સૃષ્ટિની બીજા અધી વસ્તુઓ ઈશ્વરની ઊંચા સમાન છે. દા. ત. મીલુખત્તીના જ પ્રકાશને કારણે પડતા તેના પડછાયાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગણી જે મીલુખત્તીઓ છે એમ ન કહી શકાય અથવા પાણીમાં પડતા

સૂર્યના પ્રતિબિંબને કારણે કે અરીસામાં દેખાતી વસ્તુને લીધે દ્વિત જન્મતો નથી, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિને કારણે ઈશ્વર સિવાયની કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં આવી છે એમ ન કહી શકાય. ગાલિય કહે છે—

અસલે શુદ્ધો શાહિદો મશહૂદ એક હૈ;
હૈરાં હૂં ફિર મુશાહદા હૈ કિસ હિસાબ મેં.

નિરીક્ષક, નિરીક્ષ્ય, નિરીક્ષણ માટેનું સાધન અને નિરીક્ષણ અર્થાં એક જ છે.

ટીપાં, મોજાં કે પરપોટાનું અસ્તિત્વ દરિયા ઉપર જ નિર્ભર છે; અસ્તિત્વ કરતાં પણ તેમને દરિયાના ભુદા સ્વરૂપ કહેવા વધુ યોગ્ય છે. તે પણ ક્ષણિક અને દરિયાથી સ્વતંત્ર રીતે તો અકલ્પ્ય. અથવા દોરા ઉપર મારવામાં આવેલ ગાંઠો દોરાનું જ સ્વરૂપ છે. તેમ સૃષ્ટિ અને તેમાં સ્વરૂપ ધારણ કરતી બીજી અસ્તિત્વવિહીન અસંખ્ય વસ્તુઓ પણ ઈશ્વરીય અસ્તિત્વનાં સ્વરૂપો છે.

હે મુશનમિલ નમૂદે સુવર પર વુજૂદે ખહર;
યૌ કયા ધરા હૈ કતરઓ મોજો હુઆબ મેં.

જેમ મશાલ એક હોય છે પણ ગોળ ફેરવાતાં એક વર્તુળ દેખાય છે તેવી જ રીતે સત્યની બિંદી તો એક જ છે, પણ ગતિને કારણે વર્તુળ અને છે, તેવી જ રીતે સૃષ્ટિમાં દ્વિતનો ભ્રમ જન્મે છે. જે રીતે દરિયા મહડાને કિનારા કે સપાટી ઉપર ફેંકી દે છે એમ અદ્વૈત(વહદત)માં દ્વૈત(કસરત)નો સમાવેશ થઈ શકે જ નહિ. ઈશ્વર સિવાય બીજાનું અસ્તિત્વ માયા (ફરેબ) છે, કલ્પનાની જાળનું વર્તુળ છે, મૃગજળ છે, આપણે અર્થાં વહમ છીએ, મૃગજળનાં જ મોજાં સમાન છીએ. વહમના પડદા સમાન આ સૃષ્ટિ ઉપર જે કાંઈ ચીતરવામાં આવે છે તે ઉન્કા^૧ નામના પક્ષીની પાંખ ઉપર અંતાવવામાં આવતાં ચિહ્નો સમાન છે. પોતાના અસ્તિત્વ સિવાય આકાંના સ્વરૂપો ઉપર ઈશ્વરે પહેલાંથી જ ચોકડી મારી દીધી છે, અનેકત્વ(કસરત)માં એકત્વ(વહદત)ની અનુભૂતિ થયા વગર રહેતી નથી, કેમકે સૃષ્ટિનાં પૃથોમાં અનુસ્યૂત ઈશ્વરીય એકત્વ જ છે, હવામાંના રજકણો

૧. ઉન્કા એક કલ્પિત પક્ષી છે.

સૂર્યનાં કિરણોને કારણે દષ્ટિગોચર થાય છે એટલે કે શૂન્યમાંથી અસ્તિત્વમાં આવે છે તેમ સૃષ્ટિ-(કાયનાત)ના રજકણોને શૂન્ય(અદમ)થી અસ્તિત્વમાં લાવવા માટે એકત્વરૂપી સૂર્યનાં કિરણો જવાબદાર છે.

હૈ તજલ્લી તેરી સામને વુજૂદ

ઝરાં બે પરતવે ખુરશીદ નહીં.

હૈ કાયનાતકો હરકત તેરે ઝૌકસે

પરતવસે આફતાબ કે ઝરૈં મેં જન હૈ;

હરતીકે મત ફરેબમેં આ જાધયો અસદ

આલમ તમામ હલકએ દામે ખ્યાલ હૈ;

હૌ ખાધયો મત ફરેબે હસ્તી

હરચંદ કહેં કે હૈ, નહીં હૈ,

જુજ નામ નહીં સરતે આલમ મુઝે મંજૂર

જુજ વહમ નહીં હસ્તીએ અસ્થા મેરે આગે.

બાંધણી પહેલાં એન્જનિયરની કલ્પનામાં ધર સાકાર અને છે તે સમયે ધર અસ્તિત્વમાં આવી ગયું એમ ન કહી શકાય, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ એકાંતમાં મનન કરતાં ઈશ્વરની કલ્પનાશક્તિનો ચમત્કાર માત્ર છે, ખરેખર તેમાં અસ્તિત્વ જેવું કશું જ નથી. બાંધતો માણસ સ્વપ્નમાં પોતાને પહેલાં બાંધતો અને પછી એ સ્વપ્નની બાંધમાંથી સ્વપ્નમાં જ જાગી ક્રિયાશીલ થતો નિહાળે, તો બાંધમાંની તેની ક્રિયાશીલતાનો ભાસ એવડો ભ્રમક છે. સ્વપ્નમાંના તેના અસ્તિત્વનું મૂલ્ય શું? ગાલિય માનવજન્મ કે તેના અસ્તિત્વને આ પ્રકારના એવડી રીતે ભ્રમક હોય તેવા અસ્તિત્વને કે સરખાવે છે :

હૈ જૈબે જૈમ જિસકો સમઝતે હેં હમ શુદ્ધ;

હૈ ખાબમેં હિતુઝ જો જાગે હૈ ખાબ મેં.

એક જગ્યાએ પોતાને ગાલિય એવા યાગના યુલયુલ તરીકે વર્ણવે છે, જે યાગ અસ્તિત્વમાં હજી સુધી આવ્યો નથી :

હું ગર્ભાંએ નિશાતે તસવુર સે નગમા સંજ;

મેં અંદલિબે શુલશને ના આફરિદા હૂં.

પ્રિયાની કમર જેમ પાતળી તેમ તે વધુ આકર્ષક એવી ઉર્ફ સાહિત્યની પરંપરા ન્યારે

અતિશયોક્તિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ત્યારે કવિઓએ એવા મતલબની પંક્તિઓ પણ કહી છે કે પ્રિયાની કમર એટલી પાતળી છે કે તે જોઈ શકાતી નથી. અથવા એથી પણ એક કદમ આગળ જઈ એમ પણ કહેવાયું કે પ્રિયાની કમર છે જ નહિ, માત્ર હોવાનો ભ્રમ છે. ગાલિય આ પરંપરાનો પ્રયોગ એમના પ્રિય વિષય સત્તા એકત્વને સમજાવવા કરે છે. ઉર્દૂ અને ફારસી સાહિત્યમાં ઈશ્વરને પ્રિયા અને ઈશ્વરલક્તને પ્રેમી તરીકે ગણે છે, ગાલિય કહે છે કે આ સૃષ્ટિ, પરમ તત્ત્વ (Absolute Being) પ્રિયાની કમર સમાન છે; લોકો ભલે કહેતા હોય કે તેની કમર છે પણ અમે એ માનવા તૈયાર નથી :

શાહેદે હસ્તીએ મુતલકકી કમર હૈ આલમ
લોગ કહેતે હૈ કે હૈ, પર હમે મંજૂર નહીં.

માણસના ઈશ્વર સાથેના સંબંધને, કલ્પનાએ સ્વપ્નમાં આંધેલ વ્યવહાર સાથે ગાલિય સરખાવે છે, જેમાં આંખ બંધડયા પછી લાલાલાલનો પ્રશ્ન ઉપરિથત થતા નથી :

થા ખાખમે ખ્યાલકો તુઝસે મુઆમલા,
જમ આંખ ખુલ ગઈ ન ઝિયાં થા ન સૂદ થા.

તેમ છતાં સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ સર્વથા મિથ્યા કે સાવ નિરર્થક નથી, કેમકે તેમાં ઈશ્વરનું પ્રાકટ્ય છે. તેનાથી દૂર ભાગવા કરતાં તેનો રસાસ્વાદ માણવો જરૂરી છે. હવે ન્યારે ઈશ્વરીય ગુણોથી સ્વતંત્ર કોઈ અસ્તિત્વ છે જ નહિ તે ગાલિય ઈશ્વરને પોતાના ફારસીના કાવ્યમાં સંબોધે છે કે, ‘હે ઈશ્વર! વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને તું જ છે, એ બંને વચ્ચે કોઈ પડદો હોય તે તે પડદો પણ તું જ છે, દરેક પડદામાં પ્રાણુ પણ તું જ છે, જેનાથી સંપૂર્ણ રીતે દૃશ્ય પણ ન થવાય અને અદૃશ્ય પણ ન થવાય એવા પડદા તારા પ્રકાશિત ચહેરા ઉપર શા માટે? અને જો તારા સિવાય કોઈ છે જ નહિ તે પડદો કોનાથી? તેં સર્જનના શોખમાં સર્જક અને સર્જન જેવા કૃત્રિમ ભાગ પાડી બંને વચ્ચે અંતર પેદા કર્યું, પૂજક અને પૂજ્ય વચ્ચે પૂજનો પડદો તાણ્યો; આ બધું શા માટે?’ એક જગ્યાએ

પૂછે છે કે, ‘હે ઈશ્વર! તેં તારા ચંદ્ર જેવા ચહેરા ઉપર કિતાનનો^૧ ધુરખો નાખ્યો છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિ, વિશ્વ અને પ્રત્યેક સર્જિત વસ્તુના કિતાનના કાપડ જેવા પડદા તારા ચંદ્ર સમાન ચહેરા ઉપર તેં નાખ્યા તે ખરા, પણ તે તે નાખતાંની સાથે જ બળી ગયા અને તારા ચહેરા સિવાય બીજું કશું બાકી ન રહ્યું.

ઈશ્વરીય સૌંદર્ય સર્વત્ર પથરાયેલું છે, છતાં તેને પારખવું અતિ મુશ્કેલ છે. તે વ્યક્ત હોવાની સાથે અવ્યક્ત પણ છે. આ પરિસ્થિતિને વર્ણવવા એક કવિ એક ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે કે બાટલી-માંના દારૂએ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલ છે તેમ જ સાથે સાથે નમ્મ પણ છે. બીજો કવિ કહે છે તમે ચિલમન (ચીક)ને અડકીને બેઠાં છો. ધન્ય છે આવા પડદાને કે સંપૂર્ણ છૂપતા નથી કે નથી બહાર આવતા.

ઈશ્વરની સર્જનશક્તિ અમાપ અને અખાધિત છે. પ્રત્યેક નવું સર્જન ઈશ્વરના મુખ ઉપર પડતા નવા પડદા કે તેની સામે મુકાતા નવા અરીસા સમાન છે. પડદો સૌંદર્યની વૃદ્ધિ માટે છે, ન્યારે અરીસો પોતાના પ્રાકટ્યના દર્શનની તૃપ્તિનું સાધન પૂરું પાડે છે. ગાલિય કહે છે કે પોતાના સૌંદર્યના શૃંગારથી હજુ સુધી એને કુરસદ મળી નથી, મોઢા ઉપર આવરણુ હોવા છતાં હંમેશ નંજર સમક્ષ અરીસો રાખે છે.

આરાંધશે જમાલસે ફારિગ નહીં હનૂઝ;
પેશે નઝર હૈ આઈના દાઇમ નકામ મેં.

સર્જિત વસ્તુઓનો પડદો જે દિવસે જાંચકાઈ જશે ત્યારે ઈશ્વર અને લક્ત, સર્જક અને સર્જિત વચ્ચેનું અંતર અદૃશ્ય થઈ જશે અને બીજાના અસ્તિત્વનો ભ્રામક ભાસ પણ નહીં રહે. પણ આ

૧. કિતાન એક પ્રકારનું બારીક કાપડ હોય છે, જેને મોઢા ઉપર નાખવા પાછળનો હેતુ સૌંદર્ય સંતાડવા કરતાં તેમાં વૃદ્ધિ કરવાનો હોય છે, અને એમ માનવામાં આવે છે કે ચાંદનીનાં કિરણો ન્યારે કિતાન ઉપર પડે છે ત્યારે તે બળી જાય છે,

પડદા એણે એવો નાખ્યો છે કે જાઓ કર્યે જાંચકાય તેમ નથી—

કેહ સકે કૌન કે યેહ જલવાગરી કિસકી હૈ;
પડદા છોડા હૈ વહ ઉસને કે ઉઠાયે ન અને.

ધ્વિર સાથેના મેળાપના માર્ગમાં આવતી ખીજ પ્રકારની મૂર્તિઓનું ખંડન શક્ય છે, ખીજ અસંખ્ય પડદાઓ જાંચકી શકાય, પણ વચ્ચે આવતો ભારેમાં ભારે અને ન જાંચકી શકાય એવો ખડક સમાન કોઈ હોય તો તે આપણે સ્વયં.

હર ચંદ સુષુક દસ્ત હુએ શુતશિકની મેં
હમ હૈં તો અબી રાહ મેં હૈ સગે ગિરાં ઓર.
ફારસી કવિ હાફિઝ કહે છે :

તૂ ખુદ હિજાએ ખુદી હાફિઝઝ મ્યાં યર ઐઝ.

અર્થાત્ હે હાફિઝ! તું પોતે માર્ગમાં આડે આવતા યાધક પડદા સમાન છે. જીભો થઈ જ, ધ્વિર મળી જશે.

ગાલિય કહે છે : ફૂલના સૌંદર્યનું પ્રાકટ્ય જાતે દર્શન માટેની જરૂરી રુચિને પણ સામે પક્ષે જન્મ આપે છે, શરત એટલી જ કે યધા સંજોગોમાં આંખ ખુલ્લી રહેવી જોઈએ :

અજશે હૈ જલ્દએ ગુલ, ઝી કે તમાશા ગાલિય;
ચસ્મકો ચાહિયે હર રંગમેં વા હો જના.

ધ્વિરીય સૌંદર્યે પણ દર્શનની રુચિ, તત્પરતા અને વ્યાકુળતાને જન્માવી, પણ પરિણામ આબુ-આશ્રય-યુક્ત નિષ્ફળતા, અતૃપ્ત દર્શનવૃત્તિની અત્યંત તીવ્રતા અને છેવટે પ્રશ્નાર્થકે આ બધું શું છે અને શા માટે છે? ગાલિય કહે છે કે આ ધરતીના અરીસાને કોની ઇતેમ્મરી છે, આશ્રય કોના સૌંદર્યને નિહાળવા

વ્યાકુળ છે? તારા સૌંદર્યને નિહાળવાનો વિચાર કરીએ છીએ તો આંતરચક્ષુ આશ્રયનું દર્શનસ્થાન અને છે. આવરણ—જે તેના મોઢા ઉપર ઝુંદક કરતાં વધારે દીપી જીક્યું—હોવા છતાં તેને અપોરના સૂર્યની જેમ જોઈ ન શકાય એવી પરિસ્થિતિ છે, તો આવું કોઈ આવરણ ન હોય તો શું થાય?

મુંહ ન ખુલને પર હૈ યેહ આલમ કે દેખા નહીં જાતા;
ઝુંદકસે બહકર નકામ ઉસ શોખકે મુંહ પર ખુદા.
જબ વોહ જમાલે દિલ ફરોઝ સુરતે મેહરે નીમ રોઝ;
આપ હી હો ખુદનઝારા સોઝ પરદમેં. કચો મુંહ છુપાયે?
નાકામીયે નિગાહ હૈ, બકે નઝારા સોઝ;
તું વોહ નહીં કે તુઝકો તમાશા કરે કોઈ.

અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ (અદમ) કશું જ નથી, તો પછી કહેવાતા અસ્તિત્વ ધરાવતી ગાલિયના નામે યોગખાતી વ્યક્તિ, તું છે કાણુ?—એમ એ પોતાને પૂછે છે :

હરતી હૈ ન કુછ અદમ હૈ
આખિર તૂ કયા હૈ? એ, હૈ નહીં હૈ?

એક ખીજે સ્થળે પૂછે છે :

જબ કે તુઝ બિન કોઈ નહિ મૌજૂદ
ફિર યહ હંગામા એ ખુદા કયા હૈ?
યહ પરીઘરા લોગ કેસે હૈં
ગમઝાઓ દર્શવાઓ અદા કયા હૈ?
શિકને ઝુંદક અંબરી કયા હૈ
નિગહે ચસ્મ સુરમાસા કયા હૈ?
સખઝ ઓ ગુલ કહાંસે આયે હૈં?
અથ કયા ચીઝ હૈ હવા કયા હૈ?

આ એકત્વની પ્રતીતિ છેવટે તો શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા જ શક્ય છે.

સિદ્ધાન્ત

આબાદી અને

આબાદીના

પ્રદિપાર

પાણી વચત

ચોખ્ખામાં પાણી રોડો

નંશબલ ડિક્લેસ સર્ટિફિકેટ

ડિક્લેસ ડિપોઝિટ સર્ટિફિકેટ

એલ્યુમિની સર્ટિફિકેટો, સી.ટી.ડી. અને પોલ્ટ

ઓફિસ બચત ખાતામાં ગણાવેલો

ગુજરાત સરકારના મહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત.

પુસ્તક પરિચય

ગોરખ અને મચ્છીન્દ્ર : લે. ચીનુભાઈ પટવા
કમલેશ પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ.

જગતના કોઈ પણ દેશ કરતાં ભારતની જનતા રાજદારી દષ્ટિએ વધુ જાગરૂક છે, અને જગતના લગભગ કોઈ પણ દેશ કરતાં ભારતનાં છાપાંઓને વિશેષ વાણીસ્વાતંત્ર્ય સાંપડેલું છે, જેનું શ્રેય ભારતના મુખ્ય શાસકપક્ષની ઉદારતા અને જાગરૂક લોકસભાને જાય છે.

ભારતનાં વર્તમાનપત્રો સાથે કદમ મિલાવી ગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રો પણ શાસકવર્ગની અને ગુજરાતના રાજદારી નેતાઓની પૂરતી ટીકા કરે છે. આ ટીકા કરવાના એ પ્રકાર છે : એક તો અગ્રલેખો અને લેખો દ્વારા, બીજો પ્રકાર છે હાસ્ય અને કટાક્ષથી ઊભરાતી હળવી કટારોનો. 'શકુન્તલા, ગોરખ અને મચ્છીન્દ્ર' તે ચિનુભાઈ પટવાની આવી કટાર 'પાન સોપારી'માંના ચાળીસ રાજદારી લેખોનો સંગ્રહ છે. તેમના કટાક્ષનાં મુખ્ય પાત્રો છે ગુજરાતના મુખ્ય રાજકીય નેતા મોરારજી દેસાઈ, ગુજરાતી માધ્યમના પુરસ્કર્તા સ્વર્ગસ્થ મગનભાઈ દેસાઈ અને સુક્ત જીભે પ્રવચન કરનાર માનનીય ઠાકોરભાઈ દેસાઈ. સાચી કે ખોટી રીતે પટવા માને છે કે મોરારજીભાઈ ગુજરાત કરતાં અંગત હિતનો વધુ ખ્યાલ રાખે છે, સ્વમતાગ્રહી છે અને તેમનાં પગલાં પરસ્પર વિરોધી છે. પટવા માને છે કે ઠાકોરભાઈ દેસાઈની વાણીમાં સંયમ નથી. મગનભાઈ વિશે તેઓ માને છે કે આઠમાથી ગુજરાતી માટેનો, ને પોતાની દરેક વાત સાચી ઠસાવવાનો તેમને ખોટો મોહ છે. આથી ધણાખરા લેખોમાં તેમણે આ ત્રણ નેતાઓની આ ખાસિયતોની રેવડી ઉઠાવી છે.

આ કટાક્ષો કરવા માટે દ્વિલસક્રે સરસ યુક્તિ શોધી છે. મચ્છીન્દ્રનાથની સલાહથી તેમનો એવો ગોરખ રાજકર્તા પક્ષમાં જોડાય છે, ને વરંવાર મચ્છીન્દ્રનાથ પાસે માર્ગદર્શન માટે આવે છે. એવો પ્રશ્નો પૂછે છે, ને ગુરુ થર્મોસની આ પીતાં કે ચિનાઈ શીંગ ફાકતાં ફાકતાં તેને સમજ પાડે છે. આમ, પટવાએ આપણાં શાસ્ત્રોની વિખ્યાત ઊહાપોહ-પદ્ધતિ દ્વારા રાજકારણના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે.

વચ્ચે એત્રણવાર એલાની પત્ની શકુન્તલા પણ આવી ચડે છે, ને માટે જ પુસ્તકના મથાળામાં એનું નામ પણ જોડાય છે. આ શકુન્તલા સર્વાંશે આધુનિક અને પૂરતી અમદાવાદી યાને વહેવારકુશળ છે.

હાસ્યકટાક્ષ માટે દ્વિલસક્ર પ્રાચીન પાત્રોને અર્વાચીન વાધા પહેરાવે છે; જેમ કે, મચ્છીન્દ્રનાથ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે, વગેરે. બીજું, તેઓ સાચી વાતને વિપરીત કરે છે, યા અત્યુક્તિ કરે છે, યા ઠેઠ સુધી પહોંચાડે છે; જેમ કે, 'ગનુભાઈ ઠરાવ લાવે છે કે અંગ્રેજ વગરનાને ગ્રેજ્યુએટ બનાવવાની છૂટ આપો. ટૂંકમાં, ગુજરાત યુનિવર્સિટી ઉપરાંત 'ગુજરાતી યુનિવર્સિટી' શરૂ કરીશું. તેમાં એ. બી. સી. ડી. પણ ના જાણુતો હોય તેવું સોગનનામું કરનારને જ દાખલ કરવામાં આવશે.'

પટવા શબ્દરમતનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. કાંગ્રેસકોલા એટલે પાણી, યુદ્ધિની કરકસર એટલે યુદ્ધિ ન વાપરવી, ડહનમો ચંદ્રમા એટલે બારમો ચંદ્ર, માનું નાતરું ન બોલાય માટે મધરતું રિમેરેજ, પદ્યપંક્તિમાં સહેજ ફેરફાર : મોહન, તારા નાણાંની માયા લાગી રે.

પટવા નવી કહેવતો પણ યોગ્ય છે : અખુરશીમાન બલેત સાધુ, બોહ્યામાં બાર ગુણ, એત્રી ચિંમ ઇક ફેર ઇન વોટ એન્ડ ઇલેક્શન. શ્રી પટવા કેટલીકવાર પદાર્થો વચ્ચે અનુરૂપ સામ્ય અને તજજન્ય ઉપમા શોધી કાઢે છે. ગોરખ મચ્છીન્દ્રને કહે છે : મારા પક્ષની સ્થિતિ 'સ્ટેન્ડી' બસ જેવી છે. અંદર ઊભા રહેવાની પણ જગા નથી એટલા ઉમેદવારો ઊભરાય છે.

હાસ્યકટાક્ષ માટે પટવાની બીજી એક યુક્તિ છે અતિ ક્ષુદ્ર વાતને અતિ મહત્વની વાતની બાજુમાં મૂકી એ બંનેને સરખા મહત્વની બતાવવી. હાસ્ય માટે તેઓ જીવતા માણસની શોકસભા યોગ્ય છે, અને નેતાઓનાં કલ્પિત મિલન પણ ગોઠવે છે.

પુસ્તકની એક મોટી મર્યાદા એની પુનરુક્તિ છે. લેખકનું જગત જાણુ માનાપ્ર, મગનભાઈ, ઠાકોર આઠમા, મહાગુજરાત, ૧૯૫૬ ના શહીદો અને અંગ્રેજના પ્રશ્નમાં જ સમાઈ જાય છે.

બિપિન ઝવેરી

પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા તથા સંચાલનમાં માર્ગશિક્ષક પ્રકાશનો	
● રંગનાથી અંધાલય વ્યવસ્થા	૨-૫૦
● રંગનાથી સૂચીકરણ	૧-૦૦
○ આપ-લે વિભાગનું કાર્ય	૦-૧૦
● ડ્યૂઈ દશાંશ વર્ગીકરણનો કોડો	૦-૪૦
● રંગનાથી વર્ગીકરણનો કોડો	૧-૫૦
પાંચ પુસ્તકો સાથે મળવાનારનું ટપાલખર્ચ લોગવીશું અને રૂ. ૩૦ માં લઈ જનારને રૂ. ૫-૦૦ મળી આપીશું	
● બાળસાહિત્ય સૂચિ	૦-૭૫
ટપાલખર્ચ	૦-૨૫
● મહિલા અંધસૂચિ	૧-૫૦
ટપાલખર્ચ	૦-૫૦

પૂ. શ્રી ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યને લગતાં આઠ પ્રકાશનો	
○ સર્વોદય સમાજની ઝાંખી	૧-૨૫
○ ગાંધીજીનું ગીતાશિક્ષણ	૩-૦૦
○ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનું ગમન અને પુનર્ગમન	૦-૩૭
○ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત [ભા. ૧ થી ૫]	૫-૦૦
	૬-૬૨
પુસ્તકાલયો તથા શિક્ષણ સંસ્થાઓને ૩૦ ટકાના વળતરે રૂ. ૬-૭૫ માં અપાશે. ટપાલ રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૨-૫૦ અલગ થશે	

માધ્યમિક શાળાઓ તથા કોલેજો માટે શરીરરચના તથા આરોગ્યને લગતાં ડૉ. શિવ પ્રસાદ ત્રિવેદીનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો	
● કાયાની ક્ષમત [ભા. ૧]	૪-૦૦
● કાયાની ક્ષમત [ભા. ૨]	૪-૦૦
નવું પ્રકાશન	
○ માંદગીનું મૂળ	૭-૫૦
ત્રણે પુસ્તકો પરીઠનારને ટપાલ રવાનગી ખર્ચ માફ. રૂ. ૧૫-૫૦ ને ખરીદે રૂ. ૧૪-૦૦ માં અપાશે.	

પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે.
પારિભાષિક કોષ
કિંમત આઠ રૂપિયા
પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે
સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન
(નવી આવૃત્તિ)
કિંમત : રૂ. ૩-૭૫

- પ્રાપ્તિસ્થાન -

ગુજરાત વિદ્યાલય : શ્રી. હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ : અમદાવાદ-૬